

Mâtürîdîlik Dışı Sünnî Hanefîlerin İtikadî Eğilimleri Üzerine

An Analysis on the Theological Tendencies of Non-Maturidi Sunni Hanifis

İhsan TİMÜR

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Trabzon University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects
Trabzon, Türkiye
ihstantimur@trabzon.edu.tr
orcid.org/0000-0001-6568-9054

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 12.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 22.05.2022
Yayın Tarihi / Published : 15.06.2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 9 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 189-216

Atıf / Cite as

Timür, İhsan. Mâtürîdîlik Dışı Sünnî Hanefîlerin İtikadî Eğilimleri Üzerine. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 189-216.

Doi: 10.33460/beuifd.1102499

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.

Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Irak bölgesindeki Hanefîlik, farklı itikadî fırkalarla ilişkilendirilmektedir. Bu fırkalar arasında önceleri Mürcie, sonraki aşamada da genelde Mu'tezile ismi ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte bu fırkalarla ilişkili olmayan Sünnî eğilimli Hanefîlerin de olduğu bilinmektedir. Irak bölgesinde bu niteliğe sahip pek çok Hanefî bulunmaktadır. Maverâ-ünnehir bölgesindeki Sünnî oluşumun (Mâtürîdîlik) parçası olmayan bu Hanefîler, Irak'ın yanı sıra Şam ve Mısır'da dağınık küçük gruplar halinde Hanefîliği temsil etmişlerdir. Ancak bölgedeki güçlü Mu'tezile etkisi nedeniyle çok fazla görünür olmayan bu Hanefîler, Sünnî eğilimlerinin çerçevesini belirleyen itikadî bir yapı da ortaya koyamamışlardır. Mesailerini daha çok fıkhi faaliyetlere yoğunlaştıran batı bölgelerindeki bu Hanefîlerin itikadî/kelami meselelere ilgisi ise sınırlı kalmıştır. Öyle ki kelama bu ilgisizlikleri sebebiyle uzun süre itikadî görüşlerini derleyen bir metin dahi yazmamışlardır. Bu türden bir

metin, ancak 4/10. yy başlarında Ebû Cafer et-Tahâvî tarafından kaleme alınabilmiştir. Ebû Hanîfe'ye dayanan itikadî görüşlerin derlendiği bu kısa metnin yanı sıra bölgedeki Hanefilerce sonraki dönemlerde yazılan farklı nitelikteki eserlerde de bazı itikadî görüşler bulunmaktadır. Bu çalışma Irak, Şam ve Mısır'daki Sünnî eğilimli Hanefilerin itikadî görüşlerini, kaleme aldıkları metinler üzerinden ortaya koymayı hedeflemektedir. Böylece hem Mâtürîdilik dışı Sünnî eğilimli Hanefilerin, Hanefilik içindeki pozisyonu tespit edilecek hem de itikadî görüşlerinin genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Hanefilik, Mâtürîdilik, Mâtürîdî olmayan Hanefiler, İtikad.

Abstract: Hanafism in the Iraq region is associated with different theological sects. Among these sects, Murjia comes to the fore in the first period, and generally Mu'tazila in the next stage. There, however, were Sunni tendency Hanafis who were not affiliated with the mentioned sects. There were many Hanafis with these characteristics in the Iraq region. These Hanafis, who were not part of the Sunni formation in the Transoxiana (Maturidism), represented Hanafism in scattered small groups in Iraq as well as in Sham and Egypt. These Hanafis, who were invisible due to the strong Mu'tazila influence in the region, could not establish a theological structure determining the framework of their Sunni tendencies. The Hanafis in the western regions, however, focused on fiqh, did not paid enough attention to theological issues. For a long time, not even a text compiling their theological views is written. Such a text could only be written by Abu Jafar al-Tahawi at the beginning of the 4/10th century. In addition to this short text in which the theological views based on Abu Hanifa are compiled, there theological views also appeared in different types of works written by Hanafis in the region in the later periods. This study aims to reveal the theological views of Sunni tendency Hanafis in western regions such as Iraq, Sham, and Egypt through the written materials. Thus, the position of non-Maturidi Sunni Hanafis within Hanafism will be determined, and a general framework of their theological views will be drawn.

Keywords: History of Islamic Sects, Hanafism, Maturidism, non-Maturidi Hanifis, Theology.

Giriş

Hanefilik günümüzde daha çok fikhî bir mezhebin adı olarak kullanılsa da aslında hemen her dönemde bundan daha geniş bir anlam ifade etmiştir. Kavramın içinde fikhla neredeyse eş değer olduğu bir diğer içerik hiç şüphesiz kelam/itikaddır. Mezhebin itikadî muhtevası büyük ölçüde artık Mâtürîdiliğe devredilmişse de Hanefiliğin tarihsel süreçteki itikadî çerçevesinin Mâtürîdilikle eşdeğer olmadığı belirtilmelidir. Bu durum Hanefilik içerisinde farklı itikadî eğilimlerin olabileceği gerçeğini göstermektedir.

Hanefilik içindeki itikadî eğilimler sıklıkla Ebû Hanîfe'nin de ilişkili olduğu belirtilen Mürcie ile başlatılmaktadır. Yanı sıra özellikle iman görüşü temelli olarak Mürcie ile fikri paralellikler arz eden Neccârîlik ve Kerrâmîlik de Hanefilerin ilişkili

oldukları itikadî gruplar olarak zikredilmektedir. Bu mezheplerin gerek etkinlik alanlarının sınırlılığı gerekse de erken sayılabilecek bir dönemde güçlerini yitirmiş olmaları Hanefîlerin ilişkili oldukları bir diğer mezhep olan Mu'tezile'nin öne çıkmasına yol açmıştır. Bunda Mu'tezile'nin hem Hanefîliğin oluşum merkezi olan Irak'taki hem de siyasi himaye ve destek gördüğü mihne sürecindeki etkinliğinin tesiri yadsınamaz. Öyle ki Irak bölgesindeki Hanefîlerin sıklıkla Mu'tezile ile ilişkili olduğuna dair genel bir kabul ilim çevrelerinde hakim olmuştur.

Hanefîlerin Sünnî eğilimli mezheplerle de ilişkisi söz konusudur ki bunların başında hiç şüphesiz, belli bir aşamadan sonra mezhebin yegane itikadî/kelami temsilcisi pozisyonunu elde edecek olan Mâtürîdilik gelmektedir. Hanefîlikle ilişkili diğer mezheplerin güçten düştükleri ve tarih sahnesinden çekildikleri bir zaman diliminde öne çıkan Mâtürîdiliğin, Hanefîliğin Sünnî çizgisinin en yaygın ve hatta bir aşamadan sonra yegane temsilcisi olduğu söylenebilir.

Ancak Hanefîlerin Sünnî aidiyetlerinin Mâtürîdilikle sınırlı olmadığı, Sünnî olan ancak Mâtürîdî olmayan Hanefîlerin de bulunduğu bir gerçektir. Burada Mâtürîdiliğin ortaya çıkmasından önceki evredeki Hanefîlik kastedilmemektedir. Aksine Mâtürîdiliğin teşekkül ettiği dönemde de varlığını sürdüren ve kimi dönemlerde Mâtürîdiliğe alternatif olan Sünnî bir Hanefî eğilimden bahsedilmektedir.

Sünnî eğilimli Hanefîlik söz konusu olduğunda sıklıkla Buhara merkezli Hanefîlik anlaşılrsa da burada kastedilen Buhara Hanefîleri de değildir. Zira Hanefîlik içerisindeki Sünnî eğilim ne Mâtürîdîlerle sınırlıdır ne de Buhara'dakilerden ibarettir. Buradaki kasıt, mezhebin doğduğu Irak muhiti başta olmak üzere bu bölgede ve batısında varlığını sürdüren Hanefîlerdir ki söz konusu Hanefîlerin, Mâtürîdilik dışı Hanefî kitlelerin uzun süre en önemli temsilcileri oldukları söylenebilir.

Hanefîlik içerisindeki farklı itikadî eğilimlere ilişkin bütüncül ve kapsamlı bir araştırma bulunmama ile birlikte az önce dikkat çekilen ve klasik Mezhepler Tarihi literatüründe bidat ehli fırkalar olarak zikredilen mezheplerin, Ebû Hanîfe ve Hanefîlikle ilişkisine dair farklı nitelikte çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar arasında Neccârîlik ve Keramîliğe dair yeteri kadar malzeme bulunmasa da Mürcie ve Mu'tezile'nin Hanefîlikle ilişkisine dair kayda değer bir birikim oluşmuştur.¹

1 Hanefîlik Mürcie ilişkisine dair bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 202-287; Ahmet Ateşyürek, "Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri", *OAD: Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2021), 105-113. Hanefîlik Mutezile ilişkisine dair ise bkz. Şükrü Özen, *Matürîdî'nin Fıkıh Usulünün Yeniden İnşası* (İstanbul, Doçentlik Tezi, 2011), 161-192; Osman Aydın, "Tuğrul Bey'den Sultan Sencer'e Selçuklular Döneminde Mutezile-Hanefîlik İlişkisi", *IV. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Veli Sempozyumu*, ed. Cengiz Çuhadar (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları 2017), 1/315-329; Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mutezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 112-161, 179, 230.

Hanefilik içerisindeki Mâtürîdîlik dışı Sünnî eğilimlere ilişkin ise yeteri kadar çalışmanın bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Bundan Buhara-Semerkant ayrımına ilişkin çalışmalar bir ölçüde istisna edilebilir. Zira Horasan-Maveraünnehir bölgelerindeki Hanefiliğin iç bünyesinde bu türden bir ayrıma erken dönem Hanefî-Mâtürîdî çevreye ait kimi metinler² de işarette bulunmuş olduğundan araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve çeşitli çalışmalarda buna değinilmiştir.³

Ancak Hanefilik içi Sünnî çevreler Buhara ve Semerkant çevresinden ibaret değildir. Irak ve batısındaki bölgelerde de Sünnî eğilimli Hanefilerin varlığı bilinmektedir. Son dönemde yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalara kadar mezkur Hanefilere ilişkin kayda değer bir bilgi bulunmamaktaydı. Sıklıkla Irak ve daha batısındaki Hanefilerin hemen hepsinin Mu'tezile ile ilişkili oldukları varsayılmaktadır. Sonraki bir kısım çalışmalarda bölgedeki Hanefilerin tamamının böyle olmadığı gerçeğine ilişkin bazı kayıtlar konulmuşsa da bu kez de söz konusu Hanefiler, Eş'arîlik ya da Ehl-i hadisle ilişkilendirilmiştir.⁴ Oysa bölgedeki Sünnî eğilimli Hanefiler arasında her iki mezhebe mensup bazı isimlerin olduğu bilirse de bunun münferit birkaç vaka olarak kaldığı ve asla kitlesel bir tabana dönüşmediği ortadadır.⁵

O halde bölgedeki Sünnî Hanefilerin başka bir itikadî eğiliminden söz etmek gerekmektedir ki buna ilişkin tespitler ancak yakın dönemde yapılan bazı çalışmalarda dile getirilmiştir. Buna dair kapsayıcı ve kayda değer ilk tespit ve değerlendirmeler Mehmet Kalaycı'ya ait olup gerek *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi* çalışmasında gerekse de muhtelif makalelerinde bunlar yer almaktadır. Kalaycı, bu çalışmalarında Irak ve batısında yer alan Hanefilerin Ebû Hanîfe'ye dayanan kendine özgü itikadî çizgisinden bahsetmektedir. Bu itikadî çizginin hiç şüphesiz bölgede yaygın ve hakim olan kelama mesafeli hadisçi diğer mezheplerle bir etkileşimi bulunmaktadır. Buna uygun olarak da bu Sünnî eğilimli Hanefilerin fıkıh ve hadis tedrisi üzerinden örülü bir Ebû Hanîfe takipçiliği ve Hanefilik aidiyetlerinin olduğu, itikadî olarak da tam anlamıyla bununla uyumlu bir çizgide olan Ebû Cafer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Akîdetü't-Tahâviyye* eserini esas al-

2 Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Dâru l-hayâ'l-Kütübî'l-Arabîyye), 1963, 154-156, 207-209; Halil Öztürk, "İbnü'l-Hümmam'a Göre Semerkant ve Buhârâ Hanefî Kelam Alimleri Arasındaki İhtilaflar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/17 (2020), 175-203.

3 Mehmet Kalaycı, "Hanefî Geleneği Mâtürîdî Üzerinden Okumanın İmkânı-Buhârâ ve Semerkand Farklılaşması Bağlamında Bir Değerlendirme-", *İmam Mâtürîdî'nin İzdüşümü*, ed. Sıddık Korkmaz (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 278-292; Abdullah Demir, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütakellim Hanefiler Örneği", *IV. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu*, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları 2017), 1/645-655.

4 Murteza Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*, ed. İ.Safa Üstün (İstanbul: MÜF Vakfı Yayınları, 2011), 1/631-632. Söz konusu bölge Hanefilerinin Ehl-i hadis çevrelerle ilişkilendirilmesine dair ise bkz. İhsan Timür, "Ehli Sünnet'e İhisarçı Yaklaşım: Çağdaş Selefi Çevrelerde Mâtürîdîlik Karşıtlığı", *Ehli Sünnet*, ed. Mustafa Aykaç (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 385-430.

5 Söz konusu mezheplere mensup münferit örnekler için bkz. İhsan Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğinin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: Haciveyisade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021), 189.

dıkları dile getirilmiştir.⁶ Kalaycı'nın, daha önce farklı araştırmacıların da dikkatini çekmiş⁷ ancak bu denli önemli bir pozisyon yüklenmemiş olan Tahâvî ve *el-Akîde* eserini merkeze yerleşmesi oldukça önemli olup bölgedeki Hanefîlerin itikadî eğilimlerinin genel ve başarılı bir resmini sunmaktadır. Ancak Kalaycı'nın çalışmaları yaptığı tespit ve değerlendirmeler, tarihsel olarak bölge Hanefîlerinin Mâtürîdî zümrelerle karşılaşma sürecine ait olup söz konusu Hanefîlerin tarihsel serüvenini içermemektedir. Nitekim onun çalışmalarının tarihsel aralığı da genelde Mâtürîdî Hanefîlerle temas ve sonraki süreci ele aldığından doğrudan bölge Hanefîlerinin tarihini sunma hedefi taşımamaktadır.

Tahâvî ve Mısır merkezli olmakla birlikte batı bölgesindeki Sünnî Hanefîlerin tarihini başlangıçtan itibaren ele alan ilk çalışma, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*⁸ adıyla tarafımızdan yapılmıştı. Mâtürîdilîğin batı bölgesindeki yayılım tarihi kadar Hanefîliğin bu bölgedeki temsili, bölge Hanefîlerinin nitelikleri, itikadî eğilimleri ve esas aldıkları *el-Akîde* metni ile bu metnin Mâtürîdî gelenekle temasını da ele alan bu çalışma, Mâtürîdilîk dışı Sünnî eğilimli bölge Hanefîlerinin tarihsel serüveninin genel bir panoramasını sunmaktadır. Söz konusu bölge Hanefîliğinin tarih ve düşüncesine ilişkin ilk kapsamlı araştırma niteliğindeki bu çalışmada, Kalaycı'nın işaret ettiği bölgedeki Sünnî Hanefîliğin, Ebû Hanîfe ve Hanefîliğe ait bir itikad metni olarak *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'yi esas aldıkları tezi desteklenmiştir. Mihne sürecinden sonra Ebû Hanîfe ve Hanefîlik karşıtı çevrelerin iddialarının gölgesinde yazıldığı değerlendirilen *el-Akîde*'nin, bölgedeki Hanefîler arasında erken dönemden itibaren esas alındığını gösteren güçlü kanıtlar olmasa da özellikle Mâtürîdîlerin doğudan batıya geldikleri aşamadan itibaren bölgedeki Sünnî eğilimli Hanefîlerin bu metne yaslanarak Mâtürîdilîğe alternatif bir itikadî duruş sergiledikleri dile getirilen çalışmada, hem zayıf bir yayılıma hem de itikadî olarak muhtasar bir metne sahip olan bölgedeki Sünnî Hanefîlerin Mâtürîdî Hanefîlere alternatif olma imkanını uzun süre sürdüremedikleri ve oldukça güçlü isimler ve eserlerle bölgeye intikal eden Mâtürîdilîğin tesiri altına girdikleri belirtilmiştir. Ancak neticede büyük ölçüde Mâtürîdilîğin tesiri altına girmiş olsa da iki-üç asır süren bir etkileşim sürecine dikkat çeken çalışma, bölgedeki Mâtürîdilîk dışı Hanefîlerin bu zaman zarfından önceki dönemlere göre bir hayli aktif olduklarını, dikkat çekilen itikadî çizgilerini de açık yüreklilikle sahiplenip savunduklarını ortaya koymuştur.⁹ Bu durum ise

6 Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Mâtürîdilîk İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 192-206; a.m.f, "Osmanlı Sünnîliğinin Beslenme Kaynakları: Hadîsçi Hanefîlik ve Osmanlı'ya İntikali", *XVII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 4/1116-1119.

7 K.M. Eyub Ali, "Tahaviyye", çev. Ahmet Demirhan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M.M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 1/279-293; Sönmez Kutlu, "Timur Dönemi ve Sonrası Kelamî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", *e-Makalât* 3/1 (Bahar 2010), 26, 27, 28-29.

8 İhsan Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*, İstanbul: Hacvevîsâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021. Bu çalışma 2016 yılında yapılan doktora tezinin basılmış halidir (*Tahavî'nin Akîde Şerhlerinde İtikadî Farklılaşmalar*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

9 Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali*, 49-119, 136-143, 186-201.

bölgedeki Mâtürîdîlik dışı Sünnî Hanefiliğin, müstakil çalışmalarda da farklı açılardan ele alınmasını gerekli kılmıştır.

Ancak bu minvalde sonraki aşamalarda yapılan farklı çalışmalarda, batı bölgelerindeki Sünnî Hanefiler, genellikle Mâtürîdîlik tarihi ve düşüncesi merkeze alınarak ele alınmıştır. Bu yönüyle batıdaki Mâtürîdî olmayan Sünnî Hanefilerin merkeze alındığı bir içerikten ziyade Mâtürîdîler karşısındaki konumu ya da Mâtürîdîlik tarihi açısından önem ve misyonu itibarıyla incelenmişlerdir. Bu çerçevede *el-Akîde*'nin Mâtürîdîliği, Mâtürîdî olmayan Hanefiler arasında yayılım sürecinde önemli bir rol üstlendiğine dikkat çekilmiş,¹⁰ Mâtürîdî kimi alimlerin de *el-Akîde* üzerinden bölgedeki Mâtürîdî olmayan Hanefilere Mâtürîdî görüşleri ulaştırmaya çalıştıkları belirtilerek metinlerin şahitliğiyle bu husus ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹¹ Bu çalışmalarda Mâtürîdîlik dışı Sünnî Hanefiler'in temel nitelikleri öne çıkarılıp genel itikadî eğilimlerine de dikkat çekilmiş olmakla birlikte bunun çözümlenmesine gidilmemiş ve sadece *el-Akîdetü't-Tahâviyye* ile özdeşleştiği vurgusu yapılmakla yetinilmiştir.

Bölgedeki Mâtürîdîlik dışı Sünnî Hanefiler arasında itikadî içerikli başka bir metnin bulunmaması, tabii olarak bu Hanefilerin itikadını *el-Akîde* ile eşleştirmeyi gerektirmektedir. Bu konuda bu kabulün hala geçerliliğini koruduğu belirtilmelidir. Bu durumda söz konusu itikadî görüşlerin *el-Akîde*'nin içeriğinin sunumundan öteye geçemeyeceği ileri sürülebilir. Ancak bölgedeki Mâtürîdîlik dışı Hanefiler arasında *el-Akîde* dışında itikada ilişkin müstakil metinler bulunmasa da fıkıh ve hadis gibi alanlarda kaleme alınmış metinlerde bölge Hanefilerinin itikadî görüşlerine dair veriler bulmak mümkündür. Hatta bu verilerin bir kısmının *el-Akîde*'de yer almadığı dahi söylenebilir. Bu açıdan bölgedeki Hanefilerin *el-Akîde*'ye yaslandıkları gerçeğini müsellem bir hakikat kabul edip bunu esas almanın yanı sıra bizzat bölgedeki Hanefilere ait başka metinleri de dikkate alarak tümü üzerinden itikadî görüşleri ortaya koymanın, bölge Hanefilerinin itikadî görüşlerine dair daha sağlam ve kuşatıcı sonuçlara ulaşmayı mümkün kılacağı muhakkaktır. Böylece hem bölgedeki Hanefilere ilişkin daha önce yapılmış çalışmalarda ulaşılan neticelere katkı sağlanacak hem de itikadî eğilimleri birinci elden kaynaklara dayanılarak ortaya konulacaktır.

Bu çalışma, tarihsel süreç ve teorik olarak daha önceki çalışmalarda çerçevesini çizdiğimiz genel resme uygun olarak bir yandan bölgedeki Sünnî eğilimli Hanefilerin ana metni olarak *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'yi esas alırken öte yandan buna ek olarak bölgeye mensup isimlerin eserlerini de dikkate alarak söz konusu Hanefilerin itikadî görüşlerinin genel çerçevesini ortaya koymaya çalışacaktır. Bu açıdan çalışma, önceki çalışmalarla belli bir kıvama ve düzeye ulaşmış batı

10 İhsan Timür, "Mâtürîdîliğin Batı'da Taban Bulmasında *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'nin Rolü", *Toplum Bilimleri Dergisi* 10/19 (2016), 325-336.

11 İhsan Timür, "Mâtürîdî Bir Alim Olarak Gaznevi ve Faaliyeti", *Kader* 10/19 (2016), 325-336.

bölgesindeki Sünnî Hanefilerin itikadî eğilimlerine ilişkin yeni bir adım atmayı ve bu itikadî eğilimi, farklı metinlerin de desteğiyle ortaya koymayı hedeflemektedir. Mâtürîdilik dışı Sünnî Hanefilerin temel itikadî görüşleri ortaya konulurken bu görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerle ne derece uyumlu olduğuna dair notlar düşülerek ilgili görüşlerin kökeninin de izi sürülmeye çalışılacaktır. Böylece batı bölgesindeki Hanefilerle Mâtürîdî Hanefilerin gerçekte birbirinden farklı olup olmadıkları, farklılık var ise bunun hangi hususlarda ne ölçüde tezahür ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın bu yönüyle Hanefilik tarihinin gözden bir ölçüde uzak kalmış bir kesimi ve genel Mâtürîdilik araştırmalarına bazı hususlarda katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Batı bölgesindeki Mâtürîdilik dışı Sünnî Hanefilerin itikadî görüşlerine geçmeden, öncelikle Hanefilik içerisindeki itikadî farklılaşmanın zemini ele alınarak batıdaki Hanefilerin bu farklılıktaki yeri ortaya konulmaya çalışılacak; ardından da bu Hanefilerin özetle temel bazı nitelikleri ve itikadî olarak yaslandıkları ana metin olan *el-Akîdetü't-Tahâviyye* ile nasıl bir ilişki kurdukları tespitte çalışılacaktır. Son olarak da batıdaki Mâtürîdilik dışı Sünnî Hanefiler'in itikadî görüşlerinin genel bir çerçevesi sunulacaktır.

1. Hanefilik İçi İtikadî Farklılaşmanın Zemini

Hanefilik içerisinde muhtemel farklı itikadî eğilimlerin hiç şüphesiz kurucu imam olarak Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin tespiti ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Onun günümüzde artık şöhrat bulmuş itikadî içerikli beş eseri, Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin çerçevesini tespitinde büyük ölçüde netlik sağlamış olsa da bu metinlerin etrafındaki kimi tartışmaların¹² yanı sıra Ebû Hanîfe'ye bu metinlerle uyumlu olmayan bazı görüşlerin nispet edilmesi ve daha da önemlisi farklı itikadî/kelami grupların Ebû Hanîfe'yi kendileriyle ilişkilendirme gayretleri¹³ onun itikadî görüşlerinin Hanefiler arasında bütüncül ve ihtilafsız kabul edilmiş olduğunu göstermektedir.

Gerek Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerdeki görüşler gerekse de erken dönemden itibaren ona yönelik irca ithamları Ebû Hanîfe'nin ilk aşamada Mürcilikle ilişkisini gündeme getirmektedir. Bu durumda başta iman tanımı olmak üzere irca ile ilişkili olan görüşlerin onun takipçileri tarafından aynen benimsenmiş ol-

12 Söz konusu eserlerin aidiyeti, rivayet zincirleri ve etrafındaki tartışmalar için bkz. Kemalüddin Ahmed el-Beyâzî, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*, thk. Yusuf Abdürrezzak (Pakistan: Zamzam Publishers, 1425/2004), 21-23; Murtaza ez-Zebîdî, *İthâfû's-sadetil-müttakin* (Beirut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabi, 1994), 2/13-14; Muhammed Zâhid el-Kevserî, "Mukaddime", *el-Alim ve'l-müteallim el-Fikhü'l-ebzat el-Fikhü'l-ekber Risâletü Ebi Hanife el-Vasiyye*, mlf. Ebû Hanîfe (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2001), 4-8; Ulrich Rudolph, *Maturidi Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelamı*, çev. Özcan Taşçı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 53-63; İlyas Çelebi, "Giriş: Beyazizade ve Usulü'l-Münife İsimli Eseri", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, mlf. Beyazizade Ahmed Efendi, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2000), 26-34; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie*, 7-18.

13 Şükrü Özen, "Ebû Hanîfe'nin Usûl ve Furû Anlayışının Kelâmî Temelleri", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: KURAV Yayınları, 2005), 2/114.

ması, erken dönem Ebû Hanîfe takipçilerinin bir kısmının Mürcilikle ilişkili olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁴

Ancak Mürcie ile özdeşleşen iman tanımının hiç şüphesiz başka takipçileri de bulunmaktadır ki Hanefî çevrelerin ilişkili olduğu zümreler arasında bunlar da bulunmaktadır. Neccârîlik ve Kerrâmîlik bu mezheplerdendir. Zira her iki mezhebin ekseriyetle Hanefî muhitte taban edindiği ve mezhep mensupları arasında önemli bir Hanefî kitlenin bulunduğu bilinmektedir.¹⁵

Doğrudan Ebû Hanîfe'nin ilişkisine dair herhangi bir veri olmasa da Hanefî çevrelerin ilişkili oldukları bir diğer itikadî mezhep Mu'tezile'dir. Mu'tezilî tabakat eserleri Ebû Hanîfe'yi Mu'tezilî tabakalar arasında zikretmemişlerse de onunla Mu'tezile arasında müspet bir alaka kurmaya çalıştıkları ve hatta bazı itikadî görüşlerini Mu'tezile ile irtibatlı gösterdikleri bilinmektedir.¹⁶ Bu nedenle Mu'tezile mensupları, mezhebin görüşlerine açıkça muhalif bir içeriğe sahip olan eserlerin Ebû Hanîfe'ye nispetini reddetmiş ve onun hiçbir kitap yazmadığını savunmuşlardır.¹⁷

Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile ile ilişkisine dair bir veri olmamasına karşın Hanefî çevrelerin, özellikle de Irak merkezli Hanefîliğin Mürcie dışında en fazla ilişkili olduğu mezhep Mu'tezile olmuştur. Hatta Mürcie'nin belli bir aşamadan sonra gücünü yitirmeye başlaması, Hanefî çevrelerde Mu'tezile'nin daha fazla ön plana çıkmasını sağlamıştır. Hanefîliğin Mu'tezile ile uzun soluklu bu ilişkisi Ebû Hanîfe'nin ilk kuşak takipçileri ile başlamış, mihne sürecinde devam etmiş, mihne sonrasında da yer yer güçlü isimlerle sürdürülmüş olsa da Sünnî eğilimli Semerkant Hanefîlerinin çabalarıyla zamanla gevşeyip ortadan kalkmıştır.¹⁸ Bu ilişkinin ortadan kalkmaya yüz tuttuğu dönemde ise Hanefî çevrelerde Sünnî bir oluşum olarak Mâtürîdîlik aidiyeti belirlemiştir.

Hanefîlik içerisinde Mu'tezile ile mücadele zemininde beliren Mâtürîdîlik, her ne kadar İmam Mâtürîdî'den yaklaşık iki asır sonra ona nispetle müstakil bir kelamî ekol olarak tebarüz etmişse de arka plan olarak Hanefîlik içerisinde az önce dikkat

14 Sönmez Kutlu, "Mürcie", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45. Bununla birlikte Mürcie'nin mezhep oluşumdaki muğlaklık ve belirsizlik tartışmaları bir yana mezhebe nispet edilen iman görüşünün temellendirilmesinin ilk dönemde neredeyse sadece Ebû Hanîfe tarafından yapılmış olması, Hanefîlerin iman görüşlerinin Mürcie'den ziyade Ebû Hanîfe kökenli olabileceğini de göz önünde bulundurmayı gerektirdiği unutulmamalıdır.

15 Sönmez Kutlu, "Kerrâmîyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/294-296; Wilferd Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", çev. Muzaffer Tan, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 327; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie*, 221.

16 Buna dair bazı örnekler için bkz. Özen, *Matürîdî'nin Fıkıh Usulünün Yeniden İnşası*, 91-109, 144-145; Alibekiroğlu, *Hanefîlik-Mutezile İlişkisi*, 253-254, 261, 272-273, 294-298, 303-310.

17 Hâfizüddin Muhammed el-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebi Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabi, 1981), 2/122; Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhü's-saâde*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/141; Zebîdî, *İthâfû's-sadeti'l-müttakin*, 2/13.

18 Hanefîlik Mutezile ilişkisine dair daha önce referanslar verilmiş idi. Sünnî eğilimli Semerkant Hanefîlerinin Mutezile ile mücadelesi için ise bkz. Şükrü Özen, "IV/X. yy'da Maverâünnehir'de Ehli Sünnet-Mutezile Mücadelesi ve Bir Ehli Sünnet Beyannamesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 49-85.

çekilen ve klasik Mezhepler Tarihi yazınında bidat ehli fırkalar olarak görülen Mürce, Neccâriyye, Kerrâmîyye ve Mu'tezile mezhepleriyle ilişkili olmayan Sünnî bir eğilim olarak şüphesiz ki mevcuttu. Bu açıdan onu, arka plan olarak daha gerilere götürmek mümkündür. Mâtürîdîlik ister Mürce'nin mirası üzerine teşekkül etmiş isterse de Hanefîlerin ilişkili olduğu diğer itikadî mezheplerin görüşlerinin tashihiyle rafineleşmiş bir oluşum olarak kabul edilsin İmam Mâtürîdî'den öncesine de uzanan itikadî bir gelenek kabul edilmesi gerekmektedir.¹⁹ Bu geleneğin hiç şüphesiz bir aşamadan sonra Hanefî çevrelerin yegane itikadî/kelamî temsilcisi olduğu ifade edilebilse de bunun uzun bir tarihsel sürecin sonunda gerçekleştiği belirtilmelidir. 7/13-8/14. yy'da büyük ölçüde tamamlandığı ileri sürülebilecek Mâtürîdîleşme sürecinin henüz gerçekleşmediği zaman aralığında, sözü geçen diğer mezheplerle ilişkili olmayan Hanefîlerle Mâtürîdî Hanefîler dışında başka Sünnî Hanefî kitlelerin bulunup bulunmadığı hususu oldukça önemlidir.

Hanefîliğin itikadî veçhesi söz konusu olduğunda ekseriyetle Mâtürîdîlik akla gelmektedir. Doğruluk payı olmakla birlikte eksik, eksik olduğu kadar da bazı hususları iskalamaya sebebiyet veren bu hüküm, Mâtürîdîlik dışında kalan ve Matürîdîlikle kıyaslandığında azımsanmayacak bir kitle durumunda olan Mâtürîdîlik dışı Sünnî Hanefîleri göz ardı etmeye yol açmaktadır.

Her ne kadar bunun farkında olan kimi Hanefîlik ve Mâtürîdîlik tarihi araştırmacıları daha önce dikkat çekildiği gibi Mâtürîdîliğin yanı sıra Buhara Hanefîliğine referansta bulunma gereği duymuşlarsa da Hanefîlik içerisindeki Mâtürîdî olmayan Sünnî eğilimin Buhara Hanefîliğinden ibaret olmadığı da bir gerçektir. Bu açıdan Hanefîlik içerisinde Sünnî tavırlara sahip olan başka bir zümre de söz konusudur ki bahsi edilen Hanefîler daha ziyade Irak, Şam, Mısır, K. Afrika ve Hicaz gibi İslam dünyasının batı bölgelerinde bulunmaktadır.

Hanefîliğin ortaya çıktığı Irak bölgesi merkeze alındığında burası da dahil olmak üzere Batı Hanefîleri olarak da nitelenebilecek bu Hanefîler, Mâtürîdîlik dışı Sünnî eğilime sahip Hanefîlerin başında gelmektedirler. Bahsi edilen Hanefîler, hem Ebû Hanîfe'den beri bu bölgelerde faaliyet göstermiş hem de uzun süre Hanefîlik içerisinde Mâtürîdîlik dışındaki Sünnî eğilimin önemli temsilcileri olmuşlardır. Her ne kadar Buhara Hanefîleri gibi bir süre sonra Mâtürîdîliğin tesiri altına girmiş olsalar da batıdaki bu Hanefîler, uzun süre müstakil bir Hanefî itikadına sahip olmuş ve bu itikadî kimlikleriyle de Mâtürîdîliğe alternatif oluşturmuşlardır.

Çalışmamızda itikadî eğilimleri ve görüşleri verilecek olan Mâtürîdîlik dışı Sünnî eğilimli Hanefîler, İslam dünyasının batı bölgelerindeki Hanefîlerdir. Ancak

19 Mâtürîdîliğin Hanefîlik arka planı ve oluşum süreci için bkz. Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu: Mâtürîdîlik Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci", *Usûl: İslâm Araştırmaları* 6 (2006), 57-100; Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Hanefîlik ile ilişkisi", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010), 223-240; a. mlf, *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 109-147; Rudolph, *Mâtürîdî*, 43-209, 546-557; a. mlf, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", çev. Ali Dere, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 313-322.

bu Hanefilerin genel nitelikleri ve itikadî eğilimleri ortaya konulmadan önce isimlendirme sorunu üzerinde durmak yararlı olacaktır.

2. Mâtürîdilik Dışı Sünnî Hanefileri İsimlendirme Sorunu

Batı bölgesinde Mâtürîdilik dışı Sünnî eğilimli Hanefilerin hangi isimle anılacakları hem bu makalenin delalet çerçevesi hem de Hanefilik içindeki bir zümrenin sınırlarını tayin açısından çözülmesi gereken bir sorundur.

Hanefiliğin fikhî bir mezhep adı olmanın yanında tarihsel süreçte itikadî bir eğilimi de ifade ettiği muhakkaktır. Hatta mezhebin itikadî yönünü tek başına temsil eden Mâtürîdilik isminin kullanılmaya başlandığı 7/13. asırdan sonra bile Hanefilik bu anlamda kullanılmaya devam etmiştir.²⁰ Bu sebeple ekolleşmiş itikadî yapılarla ilişkili olmayan Hanefî çevreleri, sadece Hanefî olarak nitelemek yeterli görülebilir. Ancak böyle bir kullanımın Sünnî olsa dahi aralarında bir kısım itikadî eğilim farklılıkları bulunan Hanefileri tavsif etmede yetersiz kaldığını, hatta bu yetersizliğin bir ölçüde karmaşaya sebebiyet vereceğini belirtmek gerekmektedir. Sünnî olmakla birlikte kimi farklı itikadî görüşlere sahip olan Buhara ve Semerkant ayrımı buna iyi bir örnektir. Çalışmamızda sıklıkla “batı bölgesindeki Hanefiler” olarak kayıtladığımız Hanefî kesimlerin de gerek köken gerekse de itikadî/kelamî eğilim açısından hem Semerkant hem de Buhara çizgisinden farklılıklar arz etmesi sebebiyle kayıt konulmadan sadece Hanefilik şeklinde genel bir kullanımın yetersiz kalacağını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle batı bölgesindeki Hanefilerin de kendilerini diğer Sünnî eğilimli Hanefî zümrelerden ayıracak bir isimlendirmenin yapılması önemlidir.

Hanefilik içindeki itikadî farklılaşmanın farkında olan kimi araştırmacılar, bu çalışmada Sünnî eğilimli Hanefiler olarak zikredilen kesimler için farklı bir kısım isimler tercih etmektedirler. Bunlardan bir kısmı değer yüklü öneriler olması itibarıyla nesnellikten yoksunken bir kısmı ise çerçeveyi tam olarak çizmemesi nedeniyle kullanışsızdır.

Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini selefi çizgide yorumlayan çalışmalar dikkat çektiğimiz Sünnî eğilimli Hanefilere dair isimlendirmesi nesnellikten yoksun yaklaşıma örnek olup Hanefî itikadını asıl çizgisinden uzaklaştıran bir niteliğe sahiptir. Söz konusu tasniflerde bu Sünnî Hanefiler “tam, kâmil, hakiki” (*el-Hanefiyyetü'l-Kâmile*) şeklinde isimlendirilmektedir.²¹ Değer yüklü ve taraflı bu isimlendirmenin nesnellik içermediği açıktır. Zira bu isimlendirmede, temelde Ebû Hanîfe'nin itikadî çizgisinin mutlak takipçisi olarak batı bölgesinde *el-Akîdetü't-Tahaviyye'yi*

20 Mehmet Kalaycı, “18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâtürîdilik Vurgusu: Hanefilikten Mâtürîdiliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 47-95.

21 Şemsuddin es-Selefi el-Efgâni, *Adâ'u'l-Mâtürîdiyye li'l-akîdeti's-selefiyye* (Taif: Mektebetü'l-Hadis, 1419/1998), 1/199, 268; Muhammed el-Humeyyis, *İmam Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*, çev. Ahmet İyibildiren-Mustafa Öztürk (İstanbul: Guraba Yayınları, 1434/2013), 556.

esas alan Hanefiler merkeze alınırken başta Mâtürîdiler olmak üzere Sünnî eğilimli diğer Hanefiler ise Hanefiliğin dışına itilmektedir.²² Bu niteliğiyle bu adlandırmanın, Mâtürîdilik dışı Sünnî eğilimli Hanefilere isim olması kabul edilebilir değildir.

Söz konusu batıdaki Hanefilerin özellikle Hanefî kimliklerini fıkıh üzerinden dile getirmeleri ve hadis ilmine de bir ölçüde ilgi duymaları; buna karşın kelama mesafeli olmaları sebebiyle “Hadisçi Hanefilik” ya da itikadî eğilimlerini tek ve asıl metin olan Tahâvî'nin *el-Akîde*'si üzerinden dile getirmiş olmaları sebebiyle “Tahâvî Hanefiliği” olarak isimlendirildiği de görülmektedir.²³ Selefî çevrelerin tasnifine göre nesnel ve bölgedeki Hanefilerin nitelikleri ve eğilimlerine de daha uygun olan bu isimlendirmelerin bölge Hanefileri için kullanılması mümkündür. Ancak her iki isimlendirmeye dair bir “tarihlendirme” kaydının konulması gerektiğinin altı çizilmelidir.

Tahâvî'nin *el-Akîde* metni, aslında Mâtürîdî Hanefilerin doğudan göç ettiği zaman diliminde öne çıkarak Mâtürîdiliğe alternatif bir akaidin dayanağı olmaya başlamıştır.²⁴ Bu zaman dilimine riayet edilmesi durumunda Bölge Hanefiliğinin “Tahâvî Hanefiliği” olarak isimlendirilmesi yerindedir. Ancak dikkat çekildiği üzere Tahâvî'nin hem kendisi hem de *el-Akîde* eseri, başından beri değil ancak Mâtürîdî Hanefilerin doğudan batıya göç edip kendi kelimî ekollerini, Mâtürîdî olmayan Hanefilere, Hanefiliğin kelimî ekolü olarak sunmaya başladıkları bir zaman diliminde öne çıkmıştır. Bu sebeple bölge Hanefilerinin, ancak 6/12. yy'dan sonra böyle bir isimle adlandırılması mümkün görünmektedir.²⁵ Bu tarihten önce Batı Hanefilerinin böyle bir tutum takındıklarını gösteren herhangi bir kanıt olmadığından önceki dönem Hanefilerinin de bu isimle anılması, anakronizme yol açacağından, “Tahâvî Hanefiliği” isimlendirmesinin kuşatıcı olmadığını belirtmek gerekmektedir.

“Tahâvî Hanefiliği”ne yönelik kayıtlar, “Hadisçi Hanefilik” isimlendirmesi için de geçerlidir. Zira batı bölgesindeki Hanefilerin gerçek manada bir hadisçi formasyonu ile hadis disipliniyle ilgilenmeleri, Memlûkler döneminde gerçekleşmiştir. Bölge Hanefilerinden Tahâvî gibi erken tarihli ya da Memlûkler öncesi dönemde yaşamış ve hadisçilerin yöntemini kullanarak Hanefî fıkını hadis rivayeti ağırlıklı eserlerle destekleyen isimler muhakkak var olmuştur.²⁶ Ancak bu isimlerin klasik manada hadis derleyicileri olduğunu, başka bir ifadeyle “meslekten hadisçi” ol-

22 Efgâni, *Adâu'l-Mâtürîdiyye*, 1/268-269, 307-308, 2/97-101, 587; Humeyyis, *İmam Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*, 15-16, 519-577.

23 Her iki isimlendirme de Mehmet Kalaycı tarafından yapılmıştır. Bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Mâtürîdilik İlişkisi*, 204; a. mlf, “Hadisçi Hanefilik ve Osmanlı'ya İntikali”, 4/1111, 1119, 1125, 1126.

24 Bu hususta bkz. Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleniğin Batıya İntikali*, 186-201.

25 Nitekim Kalaycı'nın da söz konusu isimlendirme içerisinde zikrettiği örnek Hanefî alimler de bu zaman diliminden sonra yaşamışlardır (*Tarihsel Süreçte Eşarilik Mâtürîdilik İlişkisi*, 192-206).

26 Bu isimlerden bazıları için bkz. Kalaycı, “Hadisçi Hanefilik ve Osmanlı'ya İntikali”, 4/1116-1119.

duklarını söylemek mümkün olmadığı²⁷ gibi Memlûkler öncesi bölge Hanefileri arasında meslekten hadisçilerin derlemelerine benzer süregelen bir hadis yazını olmadığı da ortadadır. Hanefiler arasında gerçek manada hadis disipliniyle ilgili eser yazımının yaygınlaşması, belirttiğimiz gibi Memlûkler devrinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde gerçekten hadisçi Hanefiler olarak nitelenebilecek çokça ismin bulunduğu ve bu ismi hak edecek eserler yazdıkları görülmektedir.²⁸ Bu açıdan bölgedeki Hanefiliğin, “Tahâvî Hanefiliği”nde olduğu gibi “Hadisçi Hanefilik” olarak isimlendirilmesi de geç dönem Hanefiler için kabul edilebilir olup bölge Hanefilerini başından beri kuşatıcı bir nitelik arz etmemektedir.

Bölge Hanefilerinin hadisle iştigallerinden hareketle akla gelebilecek “Ehl-i hadis Hanefiler” şeklindeki isimlendirmesi ise kanaatimizce hatalı olup Hanefilerin itikadî olarak farklı bir gelenek olan Ehl-i hadis (Hadis taraftarları) zümrelerle ilişkilendirilmesi nedeniyle kabul edilmesi mümkün değildir. Zira söz konusu Hanefilerin aşağıda verilecek olan itikadî görüşlerinde de açıkça görüleceği üzere Ehl-i hadis ile herhangi bir benzerlikleri bulunmamaktadır. Aynı şekilde sanki Ehl-i hadis akidesini temsil ediyormuş gibi bu nitelenenin batıdaki Sünnî Hanefilerin yaslandıkları *el-Akîde* metni üzerinden yapılması da hatalıdır. Zira Tahâvî, Hanefî aidiyeti güçlü bir isim olmasının yanı sıra *el-Akîde*'yi de mukaddimesinde ifade ettiği gibi Ebû Hanîfe'nin görüşlerini esas alarak kaleme almıştır.

Kanaatimizce bölgedeki Sünnî eğilimli Hanefilerin coğrafi olarak tasnif edilip ona nispetle isimlendirilmesi, daha nesnel ve kapsayıcı görünmektedir. Bu sebeple söz konusu Hanefilerin, mezhebin doğduğu Irak bölgesi esas alınarak, Irak da dahil olmak üzere Şam, Mısır ve batısındaki bölgelerde bulunan Hanefilerin “Batı Hanefileri/Hanefiliği” olarak isimlendirilmesi mümkündür. Bu isimlendirmenin coğrafi bir esasa dayanarak daha az tanımlama riski taşımasının yanı sıra bu bölgedeki Sünnî eğilimli Hanefilerin gerek kelama yönelik tutumu, gerek Hanefî kimliklerini genelde Fıkıh üzerinden ifade etmiş olmaları gerek Hadisle iştigalleri gerekse de itikadî olarak *el-Akîde*'ye yaslanmaları itibarıyla hem önceki isimlendirmelerin bünyesindeki nitelermeleri ihtiva etmesi hem de bir süre sonra büyük ölçüde Mâtürîdîlik altında birleşecek olan Maverâünnehir-Horasan Hanefilerine, bir başka ifadeyle Doğu Hanefilerine alternatif yegane Sünnî Hanefî eğilim olması açısından daha gerçekçi görünmektedir. Bu sebeple bu çalışmada Irak'ın doğu/kuzey-doğu muhitinde bulunan, Kalam disiplinine başından beri ilgili, Hadis'e ise belli bir döneme kadar yeterince ilgi göstermemiş; Hanefî kimliklerini sadece Fı-

27 Hadisle de ilgilenmiş bölge kökenli önemli Hanefilerden biri olan Ebû Hazim el-Kâdî'nin (ö. 292/905) hadisçiliğini konu alan bir makalede onun fıkıhçı ve hadisçi kimliğiyle ilgili tespit ve değerlendirmeler burada kastettiğimiz hususu gayet güzel bir şekilde ortaya koymaktadır (Hüseyn Kahraman, “Hanefî Silsilesinin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hazim el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadisçiliği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2020), 1-44.

28 Bu hususta bkz. Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 216-218; Bekir Karadağ, “Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 822-824.

kıh değil Kalam üzerinden de dile getirmiş ve sonraki aşamada Mâtürîdîlik olarak karşımıza çıkan Hanefîler, genel anlamda “Doğu Hanefîleri” olarak isimlendirilirken bunun dışında kalan ve işaret edilen bölgelerde başından beri kendisine ait tarihsel tecrübesi ve ayırıcı nitelikleri bulunan Mâtürîdîlik dışı Sünnî Hanefîler ise “Batı Hanefîleri” olarak anılacaktır. Bu tasnifin klasik kaynaklarda da bir açıdan karşılığının bulunduğunu, kimi müelliflerin coğrafi yayılımları esas alarak Hanefîleri bölge ve şehir merkezli olarak tasnif ettiklerini belirtmeliyiz.²⁹

Söz konusu bu Batı Hanefîlerinin bölgedeki tarihsel serüveninin kısa bir panoraması ile genel ve ayırıcı bazı niteliklerinin sunulması, kastedilen Batı Hanefîliğinin çerçevesini daha da belirginleştirecektir.

3. Mâtürîdîlik Dışı Sünnî Hanefîlerin Temel Nitelikleri

Kûfe’de temelleri atılan Hanefî fıkhı, erken dönemden itibaren farklı bölgelere yayılmıştır. Horasan ve Maveraünnehir, Hanefî fıkhının başlangıçtan itibaren en fazla yayıldığı coğrafya iken Şam ve Mısır mezhebin sınırlı düzeyde temsil edildiği bölgelerdendir. Bunda Ebû Hanîfe ve ilk takipçilerinden ders alan isimlerin çok azının bu bölgelerden olmasının önemli bir etkisinin bulunduğu muhakkaktır.³⁰

Hanefî yayılımı için kimi bölgelerde siyasi destek de önemli bir unsur olarak zikredilebilir. Ancak takipçilerle desteklenmeyen ve toplumsal tabandan yoksun olan bölgelerde bu tür bir siyasî desteğin mezhebin yayılımı için sağladığı katkı sınırlı olacaktır. Hanefîlerin siyasî himaye ve destekle kadı olarak atanmaları bu açıdan mezhebin yayılımı için önemli bir etken olarak zikredilebilirse de bunun Şam ve Mısır gibi takipçi tabanından yoksun olan bölgelerdeki etkisi bir hayli sınırlı olmuştur.³¹ Mesela Hanefîliğin doğu bölgelerinde olduğu gibi Şam ve batısında da yayılmasını sağlaması amacıyla³² Muhammed eş-Şeybânî’nin Ebû Yûsuf tarafından Rakka’ya kadı atanması, mezhebin yayılımı hususunda kadılığın muhtemel işlevini yansıtırsa da sözü edilen bölgelerde Hanefî bir tabanın olmaması, Hanefîliğin burada yayılmasını ve kalıcılışmasını sağlamamıştır. Bu durum, sonraki dönemde de aynı şekilde devam etmiştir.

Hanefîlerin daha sonraki temsilcilerinin oluşturdukları ders halkalarıyla Hanefîlik, batı bölgelerinde yavaş yavaş taban bulup yayılmaya başlamıştır. Ancak mezhebin bölgedeki etkinliği genellikle Irak merkezli olarak devam etmiş;

29 Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmî'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr* (İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1041), 2b; Şehabuddin İbn Fadlillah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*, thk. Kamil Selman el-Cuburi (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 6/21, 110, 112.

30 Ebû Hanîfe’nin talebelerinin coğrafi dağılımı için bkz. Ebü'l-Kasım İbn Ebi'l-Avvam, *Fedâilu Ebi Hanîfe ve ahbâruhu*, thk. Latifurrahman el-Behrâcî (Mekke: Mektebetü'l-İmdadiyye, 1431/2010), 249; Bezzâzi, *Menâkibu Ebi Hanîfe*, 2/497-517.

31 Farklı bölgelerde erken tarihli Hanefî kadı atamaları ve mezhebin yayılımına etkisi için bkz. Nurit Tsafir, *The History of an Islamic School of Law: The Early Spread of Hanafism* (Cambridge: Harvard University Press, 2004), 29-30, 39, 50-52, 56, 59, 71, 76, 81, 86, 94, 101, 114-115.

32 İbn Ebi'l-Avvam, *Fedâilu Ebi Hanîfe*, 356-357.

Şam, Mısır ve K.Afrika'da Hanefilik, bir kısım istisnalar dışında önemli isimlerle temsil edilemediği gibi bu bölgelerde uzun ömürlü ve kalıcı da olamamıştır.³³

Irak, hiç şüphesiz batı bölgesindeki Hanefiliğin merkezidir. Irak'tan beslendikleri ölçüde batıda Hanefilik yayılım göstermiştir. Ancak doğu bölgelerindeki Hanefilik zamanla Irak'tan bağımsız bir fıkıh eğitimine, metinlere, silsilelere sahip olarak Irak'a alternatif bir merkeze dönüşmeyi başarmışken batıdaki Hanefilik büyük ölçüde Irak ile sınırlı kalmış, zamanla da doğu bölgelerindeki Hanefi merkezlerin gölgesine girmiştir.³⁴ Irak bölgesinde özellikle mihne sonrasında güç kazanan Ehl-i hadis eğilimin yanı sıra Kuzey Afrika üzerinden gelip önce Mısır, ardından da Şam'da egemen olup nüfuz alanını genişleten Fâtımîlerin batıdaki Hanefi faaliyetleri fazlasıyla silikleştirdiği ve mezhebin yayılımı ve toplumsal tabanını daralttığı söylenebilir.

Batı bölgesindeki Hanefiliğin itikadî boyutu ise daha sınırlı ve yüzeyseldir. Başta Bağdat olmak üzere Irak bölgesindeki Hanefilerin genelde Mu'tezileyle ilişkisine dair aktarımlar, bölgedeki Mu'tezilî eğilim dışındaki Hanefileri tümüyle silikleştirmiş, bu da bölge Hanefilerine dair önemli bir bilgi boşluğunun oluşmasına neden olmuştur. Bununla doğrudan ilişkili olarak Mu'tezile mezhebine mensup olanlar dışında batı bölgesindeki Sünnî Hanefilerin itikadî eğilimlerine dair belli bir döneme kadar hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

Erken dönem bölge Hanefilerince akaide ilişkin hiçbir metnin yazılmamış olmasının yanı sıra Ebû Hanîfe'ye nispet edilen risalelerin de bölgedeki dolaşımına ilişkin bir verinin bulunmaması, batıdaki Hanefiler arasında Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerine dair çok az şeyin bilindiğini, mevcut sınırlı bilginin de ekseriyetle fıkıh üzerinden sağlandığını göstermektedir.

Batı Hanefiliği, Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinden ziyade fikhî görüşlerinin nakledilmesi etrafında şekillenmiş görünmektedir. Bölgede ismi zikredilen ve Hanefî tedris faaliyetinin içinde yer alan isimlerin önemli bir kısmı, fıkıhla iştigalleriyle dikkat çekmekte olup kelamla ilişkilerinden söz edilmemektedir.³⁵ Bu durum Ebû Hanîfe'nin bölge kökenli ilk talebelerinin çoğu için geçerlidir. Hatta önemli iki talebesi Ebû Yûsuf ve Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin daha çok fikhî görüşlerinin ta-

33 Sözü edilen batı bölgelerinde Hanefî yayılım için bkz. Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/3-5; Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğinin Batıya İntikali*, 49-83; Esra Güleğül, *Hanefîliğin Mısır'a Girişi ve İmam Tahâvî* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 26-56.

34 Bedir, "Hanefî Mezhebinin Abbasî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması", 1/627-628. Ayrıca bunu Hanefî fıkıh silsileleri üzerinden gözlemek için bkz. Huzeýfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri: Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163-201.

35 Hanefîliğin bölgedeki erken tarihli temsilcilerinin bu niteliğine dair tespit ve değerlendirmeler için bkz. Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğinin Batıya İntikali*, 85-87.

kipçisi olarak belirirken itikadî görüşlerinin temsilcileri olarak doğulu talebeleri öne çıkmıştır.³⁶

Mesela Hilâl er-Rey (ö. 245/860), Ebû Bekr el-Hassâf (ö. 261/875), Bekkâr b. Kuteybe (ö. 270/884), Ahmed b. Ebî İmrân el-Bağdâdî (ö. 280/893), Ebû Hâzim el-Kâdî (ö. 292/905) gibi bölgenin önemli Hanefîlerinin Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerine ilişkin herhangi bir katkısından söz edilmediği gibi Hanefî kaynaklarda bu yönde nakilleri de bulunmamaktadır. İtikadî görüşlerin nakline ilgisiz kalan bu Hanefîler, mezhebin bölgedeki sonraki temsilcilerine de bu tutumu aktarmış görünmektedirler. Zira Mâtürîdiliğin batıya taşınıp güçlü şekilde temsil edildiği süreçte de batı bölgesindeki pek çok Hanefî'nin itikadî/kelamî nitelikli bir faaliyete rastlanmamaktadır.

Akaid/kelama ilgisiz bu tutumlarının yanı sıra bölge Hanefîlerinin sonraki temsilcilerinin de daha çok fıkıh ve hadis çalışmalarıyla öne çıktıkları görülmektedir. Hanefî kimliklerinin genelde fıkıh üzerinden belirlediği Ebû Muhammed Abdullah el-Bağdâdî (ö. 584/1188), İbnü'n-Nehhâs ed-Dımeşkî (ö. 599/1202), Ebû'l-Ferec el-Bûnî (ö. 612/1215), Ebü'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1216), Ziyâüddin el-Mevsilî (ö. 622/1225), Ebû Bekr Hüseyin b. Mübârek el-Bağdâdî (ö. 631/1233), Ebû'r-Rebi Süleyman İbn Ebi'l-îz el-Ezrâî (ö. 677/1278), Reşidüddin el-Kureşî (ö. 714/1314), Fahrüddin ez-Zeylaî (ö. 743/1343), İmadüddin et-Tarsûsî (ö. 748/1348), Cemalüddin ez-Zeylaî (ö. 762/1360) gibi bölge kökenli isimlerden itikadî içerikli hemen hiçbir görüşün nakledilmemiş olması bunu yeterince yansıtmaktadır.³⁷

Bir kısım itikadî görüşleri nakledilen erken dönem Ebû Hanîfe takipçilerinden Hammâd b. Ebî Hanife ve oğlu İsmail b. Hammâd (ö. 212/827) ile İsâ b. Ebân (ö. 221/836), Muhammed b. Semâa el-Kûfî (ö. 233/848), Bişr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/853), Muhammed b. Şücâ' es-Selcî (ö. 266/880) gibi isimlerin ise bu görüşleri sistemleştir(e)medikleri ve geliştiremedikleri, bu görüşler etrafında metinler kaleme almaya da giriş(e)medikleri anlaşılmaktadır.³⁸ Bu açıdan Batı bölgesindeki Hanefîlerin Ebû Hanîfe'ye dayalı itikadî görüşleri nakletme ve işleme imkanından önemli ölçüde mahrum kaldığı ileri sürülebilir.

Hanefîliğin bölgedeki etkinliğinin gerek mihne sürecinde yaşananlar gerekse de Fâtîmîlerin yönetimi sebebiyle zamanla azalması ve özellikle Bağdat'ın Hanefîliğin merkezi olma vasfını da yitirmesiyle sözü edilen sistemleştirme soru-

36 Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie*, 224. Kutlu, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinden ziyade fikhî görüşleri için ölçü kabul edildiğini, oysa Belh Mürcii ekolünün fikhî ve itikadî açıdan Ebû Hanîfe'nin gerçek temsilcileri sayılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle Kutlu'ya göre Küfe'deki öğrencilerinin Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerine katkısından söz edilemez (*Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie*, 224-225).

37 Bölge Hanefîlerinin bu özelliklerine ilişkin tespit ve değerlendirmelere dair bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Mâtürîdilik İlişkisi*, 192-206; a. mlf, "Hadisçi Hanefîlik ve Osmanlı'ya İntikali", 4/1116-1119.

38 Eyub Ali, "Tahâviyye", 1/292-293.

nunun sonraki dönemde de aynı şekilde sürmesine yol açmış olması mümkündür. Öyle ki bu durum bölgedeki Hanefiler arasında az ve dağınık surette nakledilmiş olan Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri etrafında bir fikir birliğinin oluşmasını engellediği gibi farklı itikadî eğilimlerin de belirmesine neden olmuştur.³⁹

Bölgedeki Hanefilerin farklı tutum geliştirmesine yol açan bu durum, değişik konular etrafında Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin gerçekte ne olduğu sorunu ve onun görüşlerinin ortaya konulmasını gerekli kılmıştır. Böylece batı bölgesinde Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin tespit ve bir bütün olarak derlenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Mihne sürecinde yaşananlar ve bu çerçevede Ebû Hanîfe ile Hanefilere yöneltilen eleştirilerin de bu çabayı tetiklemiş olması muhtemeldir.

el-Akîdetü't-Tahaviyye eseri, bu noktada batıdaki Hanefilerin bu husustaki ihtiyacını karşılama amacıyla kaleme alınmış bir metin hüviyetindedir.⁴⁰ Ebû Hanîfe'nin itikadî/kelamî görüşlerinin batı bölgesinde genel hatlarıyla tanınmasında önemli bir rol oynayan *el-Akîde* eseri, Batı Hanefileri arasında bu türde derlenmiş ilk metin olmasının yanı sıra bölgede yazılmış erken döneme ait tek metin olması açısından da oldukça önemlidir.

4. Mâtürîdilik Dışı Sünnî Hanefilerin İtikadî Çerçevesi

Batı bölgesindeki Hanefilerin itikadî/kelamî meselelere ilişkin suskunlukları buna dair görüşlerini, doğrudan eserlerinden hareketle ortaya koymayı mümkün kılmasa da konuya ilişkin kimi nakiller, en azından Hanefilik içinde ne türden bir eğilime sahip olduklarını tespit etmeye imkân vermektedir. Bu çerçevede, ya doğrudan kendi görüşlerini veren az sayıdaki Hanefiye ait metinlerdeki aktarımlar ya da değişik kaynaklardaki nakiller, Batı Hanefileri arasında *el-Akîdetü't-Tahaviyye* merkezli itikadî bir eğilimin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.

Bölge Hanefilerinden Tacüddin Ebü'l-Yümn el-Kindî ile muhtemelen doğudan bölgeye gelmiş Hanefilerden biri olan Ziyâüddin Ebü'l-Hattâb Ömer el-Erdoğanî'nin (ö. 603/1206'dan sonra) *el-Akîde*'yi rivayet ettiklerine⁴¹ dair nakiller, *el-Akîde*'nin bölgedeki dolaşımına dair önemli bir verilerden biridir. Ancak Kindî ve Erdoğanî'nin *el-Akîde*'yi rivayetinin bölge Hanefileri açısından esas anlamlı yansıması, her iki isimle de irtibatlı⁴² olan Dımaşk Eyyûbî meliki, el-Melikü'l-Muazzam İsa b. el-Melikü'l-Âdil Muhammed b. Eyyûb'da (ö. 624/1227) belirlemektedir.

39 Eyub Ali, "Tahaviyye", 1/293.

40 Eyub Ali, "Tahaviyye", 1/293.

41 Sibt İbni'l-Cevzi, *Mirâtü'z-zamân*, thk. İbrahim ez-Zeybek (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013/1434), 22/283; Muhyiddin Abdülkadir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, thk. Abdülfettah el-Hulv (Kahire: Hecl li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1413/1993), 3/94-95.

42 el-Melikü'l-Muazzam İsa, *Kitâbü'l-red alâ Ebî Bekr el-Hatîb*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.) 92, 181.

Batı bölgesindeki önemli Hanefîlerden el-Melikü'l-Muazzam İsa, *el-Akîde*'nin bölge Hanefîleri arasındaki merkezi rolüne ilişkin en açık veriler sunan isimlerin başında gelmektedir. Onun, itikadının Tahâvî'nin *el-Akîde*'sinde nakledilenlerden ibaret olduğuna yönelik kaynaklarda nakledilen sözleri⁴³ *el-Akîde* merkezli itikadî söylemin güçlü bir ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Zira onun kendi kaleminde çıkmış eserinde de Tahâvî ve *el-Akîde*'ye yönelik referanslarla⁴⁴ desteklenen bu tutumunun kendisiyle sınırlı olmayıp bir sultan olarak bölgedeki Hanefîlerin genel eğilimini yansıtmış olması ihtimalden uzak değildir.

Nitekim bir asır sonra yaşamış bölge kökenli Hanefîlerden Necmüddin et-Tarsûsî'nin (ö. 758/1357) yaklaşımı da önemli ölçüde *el-Akîde* merkezli bu tutumu yansıtmaktadır. Tarsûsî'nin Hanefîlerle Eşarîler arasındaki ihtilaflara değindiği *Urcûze fi marifeti mâ beyne'l-Eşâira ve'l-Hanefiyye* adlı risalesinde Hanefî görüşler arasında tekvini zikretmemesi onun itikadî çizgisini yansıtan önemli bir husus olarak değerlendirilmelidir.⁴⁵ Söz konusu itikadî çizgi ise hiç şüphesiz, Batı Hanefîleri için merkezî pozisyonuna yönelik açık bir gönderme olarak değerlendirilmesi mümkün olan, *el-Akîde*'nin Hanbelî biri için dahi benimsenmesinin şart koşulmasıdır.⁴⁶

el-Akîde'nin Batı Hanefîlerinin itikadının merkezî metinlerinden oluşunu sadece bölge kökenli Hanefîler değil bölgede yaşayan diğer mezhep mensuplarının yaptıkları vurgularda da görmek mümkündür. Bu isimlerden Eş'ari olan Takiyyüddin es-Sübkî ile Tacuddin es-Sübkî en dikkat çekici olanlarıdır. Takiyyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355), Hanefîlerle Eş'arîler arasındaki itikadî nitelikli ihtilafı ele alırken Hanefîlerin itikadını tümüyle *el-Akîde* merkezli olarak almaktadır.⁴⁷ Tacuddin es-Sübkî (ö. 771/1370) de Hanefîliğin itikadını büyük ölçüde batıdaki Hanefîlerin itikadından ibaret görmekte ve bu itikadın merkezine de *el-Akîde*'yi yerleştirmektedir.⁴⁸

Takiyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de *el-Akîde*'ye Hanefîliğin itikadını temsil eden bir metin olarak atıflarda bulunan isimlerdendir. İbn Teymiyye, arşa

43 İzzeddin İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, çev. Abdülkerim Özyayın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 12/434; Ebü'l-Fida İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1424/2003), 17/168.

44 el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbu'r-red*, 60, 63, 101.

45 Necmüddin et-Tarsûsî, "Urcûze fi marifeti mâ beyne'l-Eşâira ve'l-Hanefiyye mine'l-hilâf fi usûl'd-din", *Ayânü'l-âsr ve a'vanü'n-nasr*, mlf. Salahuddin Ebu's-Safa es-Safedî, thk. Ali Ebü Zeyd vd. (Beyrut-Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998), 1/102-103. Ayrıca müstakil neşir ve değerlendirme için bkz. İsmail Şık, "Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'ari-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2017), 327-342. Eserin Hanefî-Eş'arî ihtilaf literatürü içerisindeki yeri için ayrıca bkz. Mehmet Kalaycı, "Osmanlı'da Eşarîlik-Mâtürîdilîk İhtilafı Edebiyatı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 84-88.

46 Necmüddin et-Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, thk. Rıdvan Seyyid (Beyrut: Dâru't-Tâlia, 1992), 85.

47 Tacüddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanahî (Kahire: Dâru lhyai Kutubi'l-Arabî, 1383/1964), 3/377.

48 Tacüddin es-Sübkî, *Muâdün-niam ve mubîdün-nikam* (Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekafiyye, 1407/1986), 25, 61.

istiva,⁴⁹ yaratma sıfatının ezeliği,⁵⁰ Kur'ân'ın yaratılmamış olduğu,⁵¹ yöneticilere itaat edilmesi gerektiği⁵² gibi hususlarda Ebû Hanîfe ve ahabının görüşlerini, Tahâvî ve *el-Akîde*'yi esas alarak dile getirmektedir.

Bütün bu bilgiler dikkate alındığı *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'nin, kendisi dışında başka bir itikat metninin bulunmadığı Batı Hanefileri arasında 6/12. asrın sonlarından itibaren merkezî bir metin olarak benimsendiği kesin olarak söylenebilir. Bu durum ise metne yönelik vurgulardan hareketle *el-Akîdetü't-Tahâviyye* esas alınarak Batı Hanefilerinin itikadî görüşlerine dair genel bir çerçeve çizmeyi mümkün kılmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin nakledilmesinden ibaret muhtasar bir metin olan *el-Akîde*'nin, yukarıda sunulan genel resim dikkate alındığında bölge Hanefilerinin itikadî eğilimini temsil ettiği söylenebilir. Bu çerçevede *el-Akîdetü't-Tahâviyye* ile bölgeye mensup Hanefilerin ağırlıklı olarak fıkıh kitaplarında dağınık şekilde bulunan sınırlı sayıdaki nakillerinden de istifadeyle Batı Hanefilerinin temel itikadî görüşlerini tespit etmek mümkündür.⁵³

Bu doğrultuda Yüce Allah, mahlukatın yaratılmasından önce, sıfatlarla ezelden muttasıftır.⁵⁴ Yüce Allah'ın zatiyla kâim,⁵⁵ ezeli ve ebedî olan bu sıfatlarda sonradan herhangi bir artma olmaz.⁵⁶ Bu sıfatlar, mahlukatın sıfatlarına da benzemez.⁵⁷ Zira O, benzeri olmayan⁵⁸ ve mahlukata da benzemeyendir.⁵⁹ Bu açıdan ta'til ve teşbihten tam sakınarak tenzih yolu tutulmalıdır.⁶⁰ Varlıkların kendisini

49 Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Beyânu telbisi'l-Cehmiyye fitেসisi bidaihimi'l-kelâmiyye*, thk. Heyet (Medine: Mecmau'l-Melik Fehd, 1426), 1/198-199.

50 Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşad Salim (S. Arabistan: Camiatü'l-İmam Muhammed, 1411/1991), 1/347.

51 Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım en-Necdî (Medine: Mecmau'l-Melik Fehd, 1416/1995), 12/507.

52 Takiyyüddin İbn Teymiyye, *Kâidetün muhtasar fi vucûbi taatillahi ve resûlihi ve vülâtî'l-umûr*, thk. Abdürrezzak b. Abdilmuhsin el-Bedr (S. Arabistan: Cihazu'l-İrşad, 1414), 13.

53 Ebû Hanîfe'ye nispet edilen akaid içerikli risalelerin bölgede dolaşımda olduklarını gösteren kesin kanıtlar olmasa da burada aktarılacak olan görüşlerin, bu risalelerle farklı kaynakların Ebû Hanîfe'den yapmış oldukları nakillere dayandığı ifade edilebilir. Bu nedenle çalışmada, yer yer düşülen dipnotlarla Ebû Hanîfe'ye nispet edilen akaid risaleleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır.

54 Ebû Cafer et-Tahâvî, *Metnü'l-Akîdetü't-Tahâviyye*, (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995), 9. *el-Fikhü'l-ekber*'de buna paralel bir ifade için bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1421/2001), 62. Tahâvî'nin bu ifadesi Mâtürîdî Hanefiler için oldukça önemsenmiş olup tekvin sıfatı bağlamında yapılan yorumlamalar, farklı kesimler arasında uzun süre devam eden tartışmalara yol açmıştır. Konuyla ilgili tartışmanın içeriği ve seyri için bkz. İhsan Timür, "Osmanlı Maturidî Kelam Geleneğine Yansımalarıyla el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 329-374.

55 Abdullah el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li talîlî'l-muhtâr* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), 4/50-51; Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik* (Kahire: el-Matbaatül-Kübra'l-Emîriyye, 1313), 3/109-110.

56 Tahâvî, *el-Akîde*, 9. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 62.

57 Tahâvî, *el-Akîde*, 15; Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik*, 2/228. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-eb-sat*, 57; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 63.

58 Tahâvî, *el-Akîde*, 8. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 62.

59 Tahâvî, *el-Akîde*, 9. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 62.

60 Tahâvî, *el-Akîde*, 15.

kavramakta yetersiz⁶¹ olduğu Yüce Allah, sınır ve nihayetten, organ ve azalara sahip olmaktan yüce olup hiçbir cihet de onu kuşatamaz.⁶²

Cennet ehlinin Yüce Allah'ı görmesi ihata ve keyfiyet olmaksızın gerçekleşecektir.⁶³ Buna dair sahih olarak gelen hadisler aynen ifade edildiği gibi olup tevil edilmezler.⁶⁴ Zira rüyeti tevil etmek gerçekte onu kabul manasına gelmeyip tevilin terkedilerek teslimiyet gösterilmesi gerekir.⁶⁵ Dinde asıl yapılması gereken de kapalı gelen konuların Allah ve Resûl'üne havale edilip teslimiyet gösterilmesidir. Bu teslimiyeti göstermeyen, tevhidin özüne ve sahih imana ulaşamaz; imanla küfür, tasdikle tekzip, ikrarla inkâr arasında bocalayıp durur.⁶⁶

Kur'ân, Yüce Allah'ın kelamı⁶⁷ olup O'ndan keyfiyeti olmaksızın söz olarak ortaya çıkmış, vahiy olarak inmiştir.⁶⁸ Kur'ân mahluk olmayıp bu hususta tartışmaya da girilmemelidir.⁶⁹ Yüce Allah'ın kelamı zatıyla kâim⁷⁰ olup kulların kelamına benzemez⁷¹ ve onların kelamı gibi de mahluk değildir.⁷²

Yüce Allah dilediğini hidayete erdirip dilediğini de saptırır.⁷³ Her şey O'nun takdiri ve dilemesiyle gerçekleşir.⁷⁴ O'nun hükmünü değiştirmeye kimse güç yetiremez.⁷⁵ O, kulların fiillerini ezelde bilmektedir ve her kul yaratıldığı şey üzere fiilinde müyesser kılınmıştır.⁷⁶ Saîd de şakî de Allah'ın kazasıyla öyle olur⁷⁷ ve saîd şakî, şakî de saîd olabilir.⁷⁸

Kader ise Allah'ın sırrı olup kimse bu sırta muttali olamaz. Yüce Allah kade-
rin ilmini kullarından gizlemiş ve onu araştırmaktan da nehy etmiştir. Bu sebeple kadere dair fikir yürütmekten sakınılması gerekir.⁷⁹ Yüce Allah'ın olmasını takdir edip yazdığı her şey gerçekleşir.⁸⁰ Kulların ise olacak şeyin olmamasını, olmaya-

61 Tahâvî, *el-Akîde*, 8, 19. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 66.

62 Tahâvî, *el-Akîde*, 15.

63 Tahâvî, *el-Akîde*, 13. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 65; a. mlf, *el-Vasiyye*, 79.

64 Tahâvî, *el-Akîde*, 14.

65 Tahâvî, *el-Akîde*, 14-15.

66 Tahâvî, *el-Akîde*, 14. Buna karşın *el-Fikhü'l-ekber*'de insana tevhid ilminin derin konularına dair bir şey kapalı gelirse ona düşenin, kendisine bunu soracağı bir alim buluncaya kadar Allah nezdinde doğru olana inanması (yani teslimiyet göstermesi) gerektiği, ancak bekleyerek bunu sorup öğrenmeyi de geciktirmede mazur sayılmayacağı, zira beklemesi durumunda küfre düşebileceği belirtilir (Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 67). Bu ifadeler, Tahâvî'nin aksine teslimiyetten öte bir tutum önermektedir.

67 Tahâvî, *el-Akîde*, 12; Tarsûsî, "Urcûze", 1/103.

68 Tahâvî, *el-Akîde*, 12.

69 Tahâvî, *el-Akîde*, 20.

70 Mevsili, *el-Ihtiyâr*, 4/51.

71 Tahâvî, *el-Akîde*, 20.

72 Tahâvî, *el-Akîde*, 12. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 62; a. mlf, *el-Vasiyye*, 77.

73 Tahâvî, *el-Akîde*, 11. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 64, 66.

74 Tahâvî, *el-Akîde*, 11; Zeylai, *Tebyinü'l-hakâik*, 2/228.

75 Tahâvî, *el-Akîde*, 11.

76 Tahâvî, *el-Akîde*, 16.

77 Tahâvî, *el-Akîde*, 16.

78 Tarsûsî, "Urcûze", 1/103.

79 Tahâvî, *el-Akîde*, 17.

80 Tahâvî, *el-Akîde*, 18. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 41.

çak şeyin de olmasını sağlamaları mümkün değildir.⁸¹ Her şey Yüce Allah'ın meşiet-i, ilmi, kazası ve kaderiyle gerçekleşir.⁸² O dilediğini yapar ama zalim değildir.⁸³

Arş ve kürsî haktır. Ancak Yüce Allah arşa da onun altındaki şeylere de muhtaç değildir. O her şeyi kuşatır ve her şeyin üzerindedir.⁸⁴ O'nun arşta olduğu ise öne sürülemez.⁸⁵

İman dille ikrar, kalple tasdiktir.⁸⁶ Amel ise iman tanımını içinde yer almaz.⁸⁷ İman birdir, iman ehli de imanında eşittir.⁸⁸ Bu açıdan imanda artma ve eksilme olmaz.⁸⁹ Aralarındaki üstünlük haşyet, takvâ, hevâyâ muhalefet ve evlâ olana tutunmayla gerçekleşir.⁹⁰ İmanda istisna yapmak ise şüphe olup kabul edilemez.⁹¹

Kible ehli mümindir.⁹² Günahı sebebiyle iman vasfını kaybetmez,⁹³ helal saymadıkça da günahından dolayı tekfir edilemez,⁹⁴ Kişiyi imandan ancak inkar çıkarır.⁹⁵ Bu sebeple kendilerinden açık bir şey belirledikçe kimse küfür, şirk ya da nifakla suçlanamaz.⁹⁶ Kişilerin gizli halleri ise Allah'a havale edilir.⁹⁷

81 Tahâvî, *el-Akide*, 18.

82 Tahâvî, *el-Akide*, 27. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebzat*, 58; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 63; a. mlf, *el-Vasiyye*, 76-77.

83 Tahâvî, *el-Akide*, 27.

84 Tahâvî, *el-Akide*, 19. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebzat*, 49-50; a. mlf, *el-Vasiyye*, 77.

85 el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbu'r-red*, 106-107.

86 Tahâvî, *el-Akide*, 21. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 12, 16; a. mlf, *el-Fikhü'l-ebzat*, 57; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 65; a. mlf, *el-Vasiyye*, 76. *el-Alim ve'l-müteallim*'deki kayıta sadece kalbiyle tasdik edenin her halükarda Allah katında mümin olduğunun belirtilmesiyle *el-Fikhü'l-ebzat*'ta imanın kaynağı ve yerinin kalp olduğunun söylenmesi Ebû Hanîfe'nin imanı temelde tasdik olarak tanımladığını göstermektedir. Batı Hanefilerinden el-Melikü'l-Muazzam ve Sibt İbnî'l-Cevzi de imanı temelde tasdik olarak tanımlamaktadır (el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbu'r-red*, 51-52; Sibt İbnî'l-Cevzi, *el-İntisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahiîh*, nşr. Seyyid İzzet el-Attar (Kahire: Matbaatu'l-Envar, 1360/1941), 8).

87 el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbu'r-red*, 55, 68; Sibt İbnî'l-Cevzi, *el-İntisâr*, 8; Zeylaî, *Tebyinü'l-hakâik*, 2/99. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 15, 17; a. mlf, *Risâletü Ebi Hanife*, 70-71; a. mlf, *el-Vasiyye*, 76. *el-Akide*'de ise iman-amel ayrımı açıkça dile getirilmemiş olsa da iman tanımında amelin zikredilmemesi onun imana dahil edilmediği anlamına gelmektedir.

88 Tahâvî, *el-Akide*, 22; el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbu'r-red*, 56, 57. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 18.

89 el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbu'r-red*, 55; Sibt İbnî'l-Cevzi, *el-İntisâr*, 8; Zeylaî, *Tebyinü'l-hakâik*, 2/99. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 65; a. mlf, *el-Vasiyye*, 76. Bölge Hanefilerinden biri olan Ziyâüddin Ebû Hafz Ömer b. Bedr el-Mevsilî'nin (ö. 622/1225), hakkında sahih hadis bulunmayan konuları derlediği çalışmasında, imanda artma ve eksilme ile imanın söz ve amel olduğuna dair konuları da zikretmesi burada not edilmelidir (*el-Muğni anil-hfz ve'l-kitâb*, Kahire: Matbaatu's-Selefiyye, 1342, 19). *el-Akide*'de ise imanda artma ve eksilme olgusuna açık bir ifadeyle değinilmez. Ancak imanda eşitlik vurgusunun aynı zamanda artma ve eksilmenin olmadığı manasını da içerdiği söylenebilir.

90 Tahâvî, *el-Akide*, 22. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 66; a. mlf, *Risâletü Ebi Hanife*, 70.

91 Tarsûsî, "Urcüze", 1/103. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebzat*, 46-47, 56; a. mlf, *el-Vasiyye*, 76. Buna karşın *el-Akide*'de istisnaya değinilmemektedir.

92 Tahâvî, *el-Akide*, 20. Krş. Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebi Hanife*, 72.

93 el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbu'r-red*, 57.

94 Tahâvî, *el-Akide*, 21. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 23, 24, 33, 36; a. mlf, *el-Fikhü'l-ebzat*, 41, 48, 56; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 65; *Risâletü Ebi Hanife*, 70, 72; a. mlf, *el-Vasiyye*, 76.

95 Tahâvî, *el-Akide*, 21. Krş. Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebi Hanife*, 70.

96 Tahâvî, *el-Akide*, 23-24.

97 Tahâvî, *el-Akide*, 23-24. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 27.

Müminlerden iyilik sahibi olanların cennete girmesi umulur fakat bundan emin olunamaz.⁹⁸ Bu sebeple kimsenin cennetlik olduğu savunulamaz.⁹⁹ Aksine akıbetinden endişe duyulması gerekir, fakat ümit kesilmez.¹⁰⁰ Zira emin olmak ve ümit kesmek İslam'dan çıkmaya sebep olup kible ehli için doğru düşünce, ikisi arasında yol tutmaktır.¹⁰¹ Aynı şekilde kible ehlinen kimsenin cehennemlik olduğu da ileri sürülemez.¹⁰²

Büyük günah sahipleri tevbe etmemiş olsalar da muvahhid olarak ölmeleri durumunda cehennemde ebedi olarak kalmayacaklardır.¹⁰³ Bu kimseler Allah'ın dilemesi ve hükmünde olup dilerse onları fazlıyla bağışlar dilerse de adaletiyle azap eder.¹⁰⁴ Fakat sonra onları rahmeti veya taat ehlinin şefaatiyle cehennemden çıkarıp cennete koyar. Çünkü Yüce Allah, onlara inkarcılar gibi muamele etmez.¹⁰⁵ Zira O, adil olup günahattan sakınana azap etmez.¹⁰⁶

Kible ehlinen her iyilik sahibi ve günahkâr kimsenin ardında namaza durulur¹⁰⁷ ve üzerlerine de namaz kılınır.¹⁰⁸ Ümmete kılıç çekilmez,¹⁰⁹ zulmetseler dahi idarecilere isyan edilmez ve itaatten de yüz çevrilmez.¹¹⁰ Onların idaresi altında hac ve cihad vazifesi yerine getirilir.¹¹¹

Müslüman cemaate muhalefet edilmemeli,¹¹² sünnet ve cemaate tabi olunmalı ve ayrılıklardan da uzak durulmalıdır.¹¹³ Cemaat hak ve doğru, ayrılık ise sapkınlık ve azaptır.¹¹⁴

Fiilin kendisiyle yapılmış olduğu istitâatin, kulun kendisiyle nitelenemeyeceği tevfiik türü fiille birlikte; sıhhat, imkân ve aletlerin sağlam oluşu türü ise fiilden öncedir.¹¹⁵ Asıl istiâat bu ikincisi olup¹¹⁶ Yüce Allah'ın hitabı da esasında buna mütealliktir.¹¹⁷ O, kulu ancak takati ölçüsünde mükellef kılar.¹¹⁸ Kulun fiilleri ise Yüce

98 Tahâvî, *el-Akîde*, 21; Tarsûsî, "Urcûze", 1/103. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebzat*, 48; a. mlf, *Risâletü Ebi Hanîfe*, 72.

99 Tahâvî, *el-Akîde*, 21, 22. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 28, 29; a. mlf, *el-Fikhü'l-ebzat*, 47.

100 Tahâvî, *el-Akîde*, 21.

101 Tahâvî, *el-Akîde*, 21. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 28.

102 Tahâvî, *el-Akîde*, 22. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim*, 28, 29; a. mlf, *el-Fikhü'l-ebzat*, 47.

103 Tahâvî, *el-Akîde*, 22. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebzat*, 48; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 65.

104 Tahâvî, *el-Akîde*, 23. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebzat*, 48; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 65; a. mlf, *Risâletü Ebi Hanîfe*, 72.

105 Tahâvî, *el-Akîde*, 23.

106 Tarsûsî, "Urcûze", 1/103.

107 Tahâvî, *el-Akîde*, 23. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebzat*, 52; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 65.

108 Tahâvî, *el-Akîde*, 23.

109 Tahâvî, *el-Akîde*, 24.

110 Tahâvî, *el-Akîde*, 24.

111 Tahâvî, *el-Akîde*, 25.

112 Tahâvî, *el-Akîde*, 20.

113 Tahâvî, *el-Akîde*, 24.

114 Tahâvî, *el-Akîde*, 31.

115 Tahâvî, *el-Akîde*, 26.

116 Mevsili, *el-lhtiyâr*, 4/69.

117 Tahâvî, *el-Akîde*, 26-27.

118 Tahâvî, *el-Akîde*, 27; Tarsûsî, "Urcûze", 1/103.

Allah'ın yaratması, kulun da kesbiyle ortaya çıkar.¹¹⁹ Bu açıdan kul hiçbir şekilde Allah'tan müstağni kalmaz.¹²⁰

Dirilerin dua ve sadakaları ölümlere fayda sağlar.¹²¹ Yüce Allah, dualara icabet eder ve ihtiyaçları giderir. O, her şeyin sahibidir.¹²²

Halifelik ilk olarak Hz. Ebû Bekir'e, ardından Hz. Ömer'e, ardından Hz. Osman'a ardından da Hz. Ali'ye aittir.¹²³ Sahabiler arasında cereyan eden Cemel ve Sıffin gibi hadiselerde ise meşru halife olan Hz. Ali haklı, ona muhalefet edenler isyancı ve hatalıdır.¹²⁴ Ancak bu hataları onları imandan çıkarmaz.¹²⁵ Bu hususta doğru olan tutum, olaylar hakkında konuşmaktan sakınmaktır.¹²⁶ Bu açıdan sahabenin tümü sevilmeli, hiçbiri hakkında sevgide aşırı gidilmemeli, hiçbirinden yüz çevrilmemeli ve ancak hayırla yad edilmelidir.¹²⁷ Zira onları sevmek din ve iman, onlara kin gütmek de küfür, nifak ve azgınlık alametidir.¹²⁸ Hz. Peygamber'in ashabi, zevceleri, soyu hakkında da güzel konuşulmalı,¹²⁹ tabiin ve selef uleması da güzellikle anılmalıdır.¹³⁰

Velilerin kerametleri sahih olup bunlara inanılması gerekir.¹³¹ Ancak hiçbir velî nebîlere üstün sayılmaz. Aksine tek bir nebî dahi tüm velîlerden üstündür.¹³²

Batı Hanefîlerinin itikadî görüşlerinin karşılaştırmalarda da açıkça görüleceği üzere Ebû Hanîfe'ye nispet edilen risalelerle paralelliği, bölge Hanefîlerinin, Ebû Hanîfe'ye dayandırılan rivayetlerden faydalandığını göstermektedir. Bunun da ötesinde nakledilen itikadî görüşlerin Doğu Hanefî kelimelerle de çerçeve itibarıyla uyumlu oluşu,¹³³ Batı Hanefîleri için asıl metin olarak alınan *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'nin kaynaklarıyla Mâtürîdî geleneğinin kaynaklarının önemli ölçüde ortak olduğunu ve bunun da Ebû Hanîfe'ye dayandığını ispatlamaktadır. Bu durum ise Ebû Hanîfe'den her iki bölgeye taşınanların önemli ölçüde örtüştüğünü, hatta özü ve genel çerçevesi itibarıyla de aynı olduğunu göstermektedir.

119 Tahâvî, *el-Akîde*, 27. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 64; a. mlf, *el-Vasiyye*, 77.

120 Tahâvî, *el-Akîde*, 28.

121 Tahâvî, *el-Akîde*, 28; Şemsuddin Ebû'l-Abbas es-Serûcî, *Nefahâtü'n-nesemât fi vusûli ihdâis-sevâbi li'l-emvât*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3613), 24b-26b.

122 Tahâvî, *el-Akîde*, 28.

123 Tahâvî, *el-Akîde*, 29.

124 Kemalüddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb fi târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkar (Beirut: Dârü'l-Fikr, t.y), 1/284-293.

125 İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb*, 1/294-305.

126 İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb*, 1/306-308.

127 Tahâvî, *el-Akîde*, 29. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 41; a. mlf, *el-Fikhü'l-ekber*, 64.

128 Tahâvî, *el-Akîde*, 29. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, 77.

129 Tahâvî, *el-Akîde*, 30. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, 79.

130 Tahâvî, *el-Akîde*, 30.

131 Tahâvî, *el-Akîde*, 31. Krş. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 65.

132 Tahâvî, *el-Akîde*, 30-31.

133 Bu uyumu *el-Akîde* üzerine Mâtürîdî Hanefîlerce kaleme alınmış olan şerhler önemli ölçüde kanıtlamaktadır. İlgili şerh literatürünün içeriği ve *el-Akîde*'yi Mâtürîdî kelimelerle çerçevesinde yorumu için bkz. Timür, *Hanefî-Mâtürîdî Geleneğinin Batıya İntikali*, 207-259.

Ancak bu genel çerçeve ve özün benzerliği, iki kesim arasında itikadî içeriğin derinliği ve genişliği hususunda farklılaşmanın önüne geçememiştir. Daha önce de dikkat çekildiği gibi batıda *el-Akîde* ile sınırlı içeriğe karşın Hanefiliğin itikadî edebiyatı, doğu bölgesinde batıdakilerle kıyas edilemeyecek düzeyde zenginliğe sahiptir. Bu edebî zenginliğin geniş izahlarla birlikte yeni bir kısım meseleler ve derinlikli analizlerle sağlandığı muhakkaktır. Bu ise doğal olarak doğuda Hanefilerin önemli tartışma konularından sayılıp etrafında ciddi çekişmelerin yaşandığı gerek diğer mezhepler gerekse de Hanefilik içinde tartışılan pek çok meselenin batıdaki Hanefiler arasında gündeme gelmemesine, tartışılmasına, bunun bir uzantısı olarak da etrafında bir literatür oluşmamasına neden olmuştur. *el-Akîdetü't-Tahâviyye* başta olmak üzere atıfta bulunduğumuz kaynaklarda yer almayan ve tabii olarak Batı Hanefileri arasında izlerine rastlanmayan kelamın meşruiyeti,¹³⁴ marifetullahın niteliği,¹³⁵ tekvîn sıfatı,¹³⁶ iman ile İslamın aynı şey olup olmadığı,¹³⁷ imanın yaratılıp yaratılmadığı¹³⁸ konuları bu hususta örnek niteliği taşımaktadır. Oysa Doğu Hanefilerinin gerek kendi aralarında gerekse de diğer mezhep mensuplarıyla bu konular etrafında yaşadıkları pek çok tartışma kaynaklara yansımıştır.

Sonuç

Hanefiliğin Sünnî çizgideki itikadî/kelamî faaliyeti her ne kadar belli bir dönemden sonra büyük ölçüde Mâtürîdilik tarafından temsil edilmiş olsa da Hanefilik içerisinde Mâtürîdî olmayan Sünnî Hanefiler her zaman var olmuştur. Bu Sünnî Hanefilerin bünyesine, Mâtürîdiliğin henüz güçlü bir kelamî ekol olarak ortaya çıkmadığı dönemlerde Maveraünnehir ve Horasan'ın bazı kentlerindeki Hanefiler de bir ölçüde dahil edilebilse de esasında bunun asıl tabanını Irak, Şam ve Mısır Hanefileri oluşturmaktadır.

134 Buna ilişkin ilk meşrulaştırma emarelerine Ebû Hanîfe'ye nispet edilen risalelerde de rastlanmaktadır. Mesela bkz. *el-Âlim ve'l-müteallim*, 11-12. Mâtürîdî literatürde ise kelam savunusu pek çok eserde yapılmaktadır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Abdullah Demir, "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Müdâfaası", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (2016), 445-502.

135 Bölge Hanefilerinden Necmüddin et-Tarsûsî, buna değinen yegane isim görünmekte olup bu hususta Yüce Allah'ı bilmenin her kula gerekli olduğunu, vahiy gelmeden de bundan sorumlu olduğunu ve bu inancını da akli istidlalle temellendirmesi gerektiğini ifade etmektedir (Tarsûsî, "Urcûze", 1/102-103). Tarsûsî'nin bu yaklaşımının Eş'arilerle Mâtürîdî Hanefiler arasındaki ihtilaf zemininde izahı yapılabilsede bunun Batı Hanefilerinin genel eğilimini yansıtmadığı hususu belirsizdir. Zira bu konuya dair *el-Akîde*'de de herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yani sıra bu yaklaşımı, Mâtürîdiliğin tesiri olarak değerlendirilmek de mümkün olabilir. Tarsûsî'nin ifadelerine dair açıklamalar için ayrıca bkz. Şık, "Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'ari-Hanefî Teolojik Farklılaşmaları", 336; Kalaycı, "Osmanlı'da Eş'arilik-Mâtürîdilik İhtilafı Edebiyatı", 86.

136 Tekvîn'in Yüce Allah'ın ezeli sıfatları arasında yer aldığı görüşü Mâtürîdî Hanefilere ait olup batı bölgesindeki Hanefî çevrelerde bulunmamaktadır. Bununla birlikte Mâtürîdî Hanefilerden Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Eş'arilerle tartışma zemininde ilk kez, Tahâvî'nin *el-Akîde*'de bunu dile getirdiğini iddia etmiştir (*Tabsîratü'l-edille fi usûlî'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: DİB Yayınları, 1993, I/467-468). Bu iddia etrafında, daha önce de belirtildiği gibi zengin bir tartışma bulunmaktadır.

137 Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, 17; a. mlf, *el-Fihû'l-ekber*, 66.

138 Bu konu etrafında doğu bölgesindeki Hanefiler arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Buna dair bkz. Pezdevî, *Usûl'd-dîn*, 156-156.

Irak'taki Hanefiler çoğunlukla ve bir bütün olarak Mu'tezile mensubu görölse de içlerinde Sünnî eğilimli pek çok Hanefî'nin de olduğu bilinmektedir. Ancak bu Sünnî eğilimlerine karşın Irak ve batısındaki bölgelerde bulunan Hanefiler, diğer Sünnî mezheplerin bünyesine katılmadan Ebû Hanîfe'ye dayanan müstakil Hanefî kimliklerini sürdürmüşlerdir. Fıkhın daha merkezi ve baskın olduğu bu Hanefî kimlikte itikad/kelam faaliyeti ise görünürlükten uzaktır. Bu sebeple batıdaki Sünnî Hanefiler uzun süre itikadî görüşlerini ortaya koyacak bir faaliyete girişmedikleri gibi bunu bütüncül şekilde ortaya koyacak bir metin de kaleme alma ihtiyacı duymamışlardır. Söz konusu Hanefilerin itikadî görüşleri hususunda belirsizliğe yol açan bu durum, 4/10. asır başlarında Tahâvî tarafından kaleme alınan *Beyânü's-sünne ve'l-cemaâ (el-Akîde)* metniyle büyük ölçüde açıklığa kavuşmuştur.

Hanefilik içerisinde Mâtürîdîliğe alternatif Sünnî bir itikad faaliyetinin önemli dayanaklarından biri olan bu kısa metnin yanı sıra bölge Hanefilerinin temelinde Ebû Hanîfe'ye dayanan nakiller üzerinden dile getirdikleri itikadî görüşleri, kaleme aldıkları farklı nitelikteki metinlerde bulmak mümkündür. Bütünlükten ve sistematiklikten uzak, dağınık bu görüşlerin *el-Akîde* ile tam bir uyum içerisinde olduğu dikkate alındığında batı bölgesindeki Hanefilerin, geleneğin aynı kaynaklarından beslendiklerini göstermektedir. Bu uyum ve benzerlik sadece bölgedeki Hanefilik için değil şaşırtıcı şekilde Horasan-Mâveraünnnehir Hanefî kelam geleneği (Mâtürîdîlik) için de mutlak manada geçerlidir. Bu benzerliğin asıl nedeni ise hiç şüphesiz, doğu ya da batı olsun, Hanefî geleneğin itikadî/kelamî olarak temelinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerine dayanmış olmasıdır. Bu açıdan doğudaki Sünnî Hanefî gelenek ile batıdaki Sünnî Hanefî gelenek arasında itikadî/kelamî görüşler itibarıyla belirgin bir ayrılığın olmadığı, aralarında sadece tarihsel tecrübenin neticesi olarak derinlik cihetiyle bir farklılaşmanın tezahür ettiği söylenebilir.

Kaynakça

- Ak, Ahmet. "Mâtürîdilîğin Hanefîlik ile İlişkisi". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010):223-240.
- Ak, Ahmet. *Büyük Türk Alimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilîk*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Ateşyürek, Ahmet. "Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri". *OAD: Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2021): 105-113.
- Aydınlı, Osman. "Tuğrul Bey'den Sultan Sencer'e Selçuklular Döneminde Mutezile-Hanefîlik İlişkisi". *IV. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu*. 1/315-329. ed.Cengiz Çuhadar (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları 2017),
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16: 1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bedir, Murteza. "Hanefî Mezhebinin Abbasî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyumu, 7-8-9 Kasım 2008*. 1/621-632. ed.İsmail Safa Üstün. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Beyzâî, Kemalüddin Ahmed. *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*. thk. Yusuf Abdürrezzak. Pakistan: Zamzam Publishers, 1425/2004).
- Bezzâzî, Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed. *Menâkibu Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- Çeker, Huzeyfe. "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri: Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012): 163-201.
- Çelebi, İlyas. "Giriş: Beyazizade ve Usulü'l-Münife İsimli Eseri". *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. mlf. Beyazizade Ahmed Efendi. çev. İlyas Çelebi. 19-79. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2000).
- Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Müteteklim Hanefiler Örneği". *IV. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Velî Sempozyumu*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/645-655. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları 2017.
- Demir, Abdullah. "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Müdâfaası". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (2016): 445-502.
- Ebû Hanîfe, *el-Alim ve'l-müteallim el-Fikhü'l-ebsat el-Fikhü'l-ekber Risâletü Ebî Hanîfe el-Vasiyye*. nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1421/2001.
- Efgânî, Şemsuddin es-Selefi. *Adâu'l-Mâtürîdiyye li'l-akideti's-selefiyye*. Taif: Mektebetü'l-Hadis, 1419/1998.
- Eyub Ali, K.M. "Tahâviyye". çev. Ahmet Demirhan. *İslam Düşüncesi Tarihi*. ed. M. M. Şerif. 1/279-293. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.

- Güलगül, Esra. *Hanefliğin Mısır'a Giriş ve İmam Tahâvî*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Humeyyis, Muhammed. *İmam Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*. çev. Ahmet İyibildiren-Mustafa Öztürk. İstanbul: Guraba Yayınları, 1434/2013.
- İbn Ebi'l-Avvam, Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed. *Fedâilu Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkibuhu*. thk. Latifurrahman el-Behracî. Mekke: Mektebetü'l-İmdadiyye, 1431/2010.
- İbn Kesîr. Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecr, 1424/2003.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed. *Beyânu telbisi'l-Cehmiyye fi tesisi bidaihimî'l-keâmîyye*. thk. Heyet. Medine: Mecmau'l-Melik Fehd, 1426.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed. *Der'u tearuzi'l-akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşad Salim. S. Arabistan: Camiatü'l-İmam Muhammed, 1411/1991.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed. *Kaidetün muhtasar fi vucubi taatillahî ve resulihî ve vûlatihî-umur*. thk. Abdürrezzak b. Abdilmuhsin el-Bedr. S. Arabistan: Cihazul-İrşad, 1414.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed. *Mecmûu fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım en-Necdî. Medine: Mecmau'l-Melik Fehd, 1416/1995.
- İbnü'l-Adîm, Kemalüddin Ömer b. Ahmed. *Buğyetu't-taleb fi târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.
- İbnü'l-Esir. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *İslam Tarihi*. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- Kahraman, Hüseyin. "Hanefî Silsilesinin Az Bilinen Bir Halkası: Ebû Hazim el-Kâdî (öl. 292/905) ve Hadisçiliği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2020):1-44.
- Kalaycı, Mehmet. "18. Yüzyıl Osmanlı Dini Düşüncesinde Mâtürîdîlik Vurgusu: Hanefilikten Mâtürîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. 47-95. ed.Ahmet Hamdi Furat. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Kalaycı, Mehmet. "Hanefî Geleneği Matürîdi Üzerinden Okumanın İmkânı-Buhârâ ve Semerkand Farklılaşması Bağlamında Bir Değerlendirme-". *İmam Mâtürîdî'nin İzdüşümü*. ed. Siddık Korkmaz. 278-292. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Kalaycı, Mehmet. "Osmanlı Sünniliğinin Beslenme Kaynakları: Hadisçi Hanefilik ve Osmanlı'ya İntikali". *XVII. Türk Tarih Kongresi*. 4/1111-1134. Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- Kalaycı, Mehmet. "Osmanlı'da Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İhtilafı Edebiyatı". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017): 79-151.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Karadağ, Bekir. "Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019): 813-829.
- Karadağ, Çağfer. "Semerkand Hanefî Kelam Okulu: Mâtürîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-". *Usûl: İslâm Araştırmaları* 6 (2006):57-100.

- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü'l-a'lâmî'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr*. İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1041, 1b-414b.
- Kureşî, Muhyiddin İbn Ebi'l-Vefa. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdül-fettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Hecr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1413/1993.
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25:94-296. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32:41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. "Timur Dönemi ve Sonrası Kelamî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları". *e-Makalât* 3/1 (Bahar 2010): 7-41.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Madelung, Wilferd. "Mâtürîdilîğin Yayılışı ve Türkler". çev. Muzaffer Tan. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilîk*. haz. Sönmez Kutlu. 323-386. Ankara: Otto Yayınları, 2018).
- Melikü'l-Muazzam, İsa b. el-Meliki'l-Âdil. *Kitâbu'r-red ala Ebî Bekr el-Hatîb*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- Mevsilî, Ziyâuddin Ebû Hafs Ömer b. Bedr. *el-Muğni ani'l-hıfz ve'l-kitâb*. Kahire: Matbaatu's-selefiyye, 1342.
- Mevsili, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud. *el-İhtiyâr li talilî'l-muhtâr*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: DİB Yayınları, 1993.
- Ömerî, Şehabuddin İbn Fadlillah. *Mesâliku'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*. thk. Kamil Selman el-Cuburi. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- Özen, Şükrü. "Ebû Hanîfe'nin Usûl ve Furû Anlayışının Kelâmî Temelleri". *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 113-133. Bursa: KURAV Yayınları, 2005.
- Özen, Şükrü. "IV/X. yy'da Maverâünnehir'de Ehli Sünnet-Mutezile Mücadelesi ve Bir Ehli Sünnet Beyanamesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 9 (2003):49-85.
- Özen, Şükrü. *Mâtürîdî'nin Fıkıh Usulünün Yeniden İnşası*. İstanbul, Doçentlik Tezi, 2011.
- Öztürk, Halil. "İbnü'l-Hümmam'a Göre Semerkant ve Buhârâ Hanefî Kelam Alimleri Arasında ki İhtilaflar". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/17 (2020): 175-203.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr. Muhammed b. Muhammed. *Usûlu'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütubi'l-Arabiyye, 1963.
- Rudolph, Ulrich. "Mâtürîdilîğin Ortaya Çıkışı". çev. Ali Dere. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilîk*. ed. Sönmez Kutlu. 313-322. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Rudolph, Ulrich. *Mâtürîdî Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelamı*. çev. Özcan Taşçı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Serûcî, Şemsuddin Ebû'l-Abbas. *Nefahâtü'n-nesemât fi vusûli ihdâi's-sevâbi li'l-emvât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3613. 24b-26b.
- Sıbt İbnî'l-Cevzî, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu. *el-İntisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh*. nşr. Seyyid İzzet el-Attar. Kahire: Matbaatu'l-Envar, 1360/1941.

- Sıbt İbni'l-Cevzi, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu. *Mirâtü'z-zamân*. thk. İbrahim ez-Zeybek. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013/1434.
- Sübkî, Tacuddin Abdülvehhab b. Ali. *Muîdu'n-niam ve mubidu'n-nikam*. Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekafiyye, 1407/1986.
- Sübkî, Tacüddin Abdülvehhab b. Ali. *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanahî. Kahire: Dâru İhyai Kutubi'l-Arabî, 1383/1964.
- Şık, İsmail. "Necmeddin Tarsûsî'nin Urcûzesinde Eş'ari-Hanefi Teolojik Farklılaşmaları". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2017): 327-342.
- Tahâvî, Ebû Cafer. *Metnü'l-Akîdeti't-Tahâviyye: beyânu akîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemaa*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995.
- Tarsûsî, Necmüddin Ebû İshak İbrahim b. Ali. "Urcûze fi marifeti mâ beyne'l-Eşâira ve'l-Hanefiyye mine'l-hilâf fi usûli'd-din". *A'yânü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*. mlf. Salahuddin Ebu's-Safa es-Safedî. thk. Ali Ebû Zeyd vd. 1/102-103. Beyrut-Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998.
- Tarsûsî, Necmüddin Ebû İshak İbrahim b. Ali. *Tuhfetü't-Türk fi mâ yecibu en-yu'mele fi'l-mülk*. thk. Rıdvan Seyyid. Beyrut: Dâru't-Tâlia, 1992.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhü's-saâde*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Timür, İhsan. "Ehli Sünnet'e İnhisarçı Yaklaşım: Çağdaş Selefi Çevrelerde Mâtürîdîlik Karşıtlığı". *Ehli Sünnet*. ed. Mustafa Aykaç. 385-430. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Timür, İhsan. *Hanefi-Mâtürîdî Geleneğin Batıya İntikali el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021.
- Timür, İhsan. "Osmanlı Maturidî Kelam Geleneğine Yansımalarıyla el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017): 329-374.
- Tsafirir, Nurit. *The History of an Islamic School of Law: The Early Spread of Hanafism*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.
- Zebîdî, Murtaza. *İthâfû's-sadetü'l-müttakin*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1994.
- Zeylâî, Fahreddin Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik şerhu kenzi'd-dekâik*. Kahire: el-Matbaatül-Kübra'l-Emiriyye, 1313.